

Երկու Քույր

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Ա

Ես տասներկու տարեկան էի և կարդում էի Շամշուղա (Մամշվիլո) գյուղի քահանայի մոտ: Մեկ ամառային շոգ օր էր: Երկու հաստ տանձի ծառեր կային տան հետևը. նրանց մեկի ստվերում տերտերն էր նստել և սաղմոս էր քաղում. իսկ մյուսի տակ, ես՝ տերտերից հեռու նստած, որպես թե դաս էի սերտում. բայց երեսու էր միայն գրքի դիմաց, իսկ աչքերս մի անբնական դիրքով այս կողմ այն կողմ էին նայում, մանավանդ դեպի տերտերը շուտ-շուտ էի գցում, որ տեսնեմ արդյոք քունը չտարա՞վ շատ սաղմոս մրմնջալով, որ վեր կենամ տեղիցս ու փախչեմ դեպի գետը և խառնվեմ լողասեր երեխայոց հետ. բայց այդ ժամանակ ես բոլորովին ուրիշ դեպքի հանդիպեցի, այնպիսի դեպքի, որ մինչև այսօր էլ չեմ կարողանում առանց սարսափելու հիշել: Նինչև արդեն սկսել էր բռնանալ տերտերիս վրա և հույս կար, որ մինչև նիրհման հասցնեմ, հանկարծ մի անծանոթ երիտասարդ եկավ, և չգիտեմ ի՞նչ ասաց, ի՞նչ չասաց, տերտերս բոլորովին սթափվեց և սկսեց գունափոխվել: Այս ժամանակ ես արդեն ոտքի էի կանգնել ի պատիվ նորեկ հյուրին, բայց այնքան մոտիկ չէի, որ հասկանայի նրանց ցածր ձայնով խոսիլը: Տերտերս հրամայեց ինձ, որ երթամ տուն՝ հաց ուտելու: Ես ճանապարհ ընկա, բայց հիշյալ երիտասարդը այնպես գրավեց ինձ, որ մի անսովոր հետաքրքրություն ըստիպեց ինձ հետամուտ լինել և իմանալ, թե՞ ով է արդյոք այդ պարոնը, և այդ պատճառով սկսեցի բախչի մեջը մլոլ-մլոլ անել: Մրա վրա շատ ժամանակ չանցավ, երիտասարդը տերտերիս աջը համբուրեց և ճանապարհ ընկավ դեպի այն կողմը, որ կողմով որ ես պետք է երթայի հաց ուտելու: Ես հասա նրա քամակից և երեխայական հետաքրքրությամբ սկսեցի երեսին նայել, ոտքին նայել, և այսպես գրավվելուս համար մի քանի անգամ էլ ոտքս քարին դիպչելով վեր ընկա և կարմրեցի, բայց չընդհատեցի իմ նկատողությունքս: Մի վայելչակազմ երիտասարդ էր այս մարդը, նորաբույս բեխերով ու մորուքով, խոշոր աչքերով և խիտ ունքերով: Մի գեղեցիկ հրացան ուներ, որ արծաթաբանդ լինելով՝ վառվում էր, անդրադարձնելով արևի ճառագայթները: Արծաթաբանդ էր և ատրճառակը, որ խրած էր արծաթի քամարի տակ, որից կախ էր արած և արծաթապատ խանչալը: Այսպիսի զարդարանք չեն ունենում օրական աշխատանքով ապրող գյուղացի երիտասարդները, այլ նրանք միայն, որոնք հնձում են առանց ցանելու, կամ ոչ ցանում են ոչ հնձում են, այլ «Յա՛ դամաթ» ասելով մի գիշերային ճամփորդություն են անում իբրև զբոսանք և առատ գրպաններ որսում մութ անտառներում: Երիտասարդը ամենևին ուշք չէր դարձնում ինձ վրա և կարծես չէր տեսնում, որ ես որսկանի շան պես իր չորս կողմովը պտուտ էի անում և քիչ էր մնում ոտքի տակն ընկնիմ: Այսպես շարունակվեց մեր ճանապարհորդությունը, և ես մոռացա, որ արդեն գյուղից դուրս ենք եկել: Այս ժամանակ նոր արդեն տեսավ ինձ երիտասարդը և սկսեց հարցնել:

- Դու ո՞ւր ես գնում, բալա՛ ջան:

Ես շփոթվեցի և նոր աչք բացի, տեսա որ հեռացել եմ ճանապարհից, սկսեցի կցկտուր կերպով պատասխանել, թե ես գնում եմ հաց ուտելու:

- Դու ո՞ւմ տղան ես,- հետո հարցրեց:

Ես պատասխանեցի:

- Հա՛ ... մեր... տղան... ես... Դե գնա՛, բալա՛ ջան, գնա՛ հաց կեր:

Մեր... ասելով, ի՞նչ ուզեց ասել, չհասկացա, բայց բնագնությունը ենթադրեցի, թե սա իմ ազգականը պետք է լինի, բայց ինչո՞ւ այսպես սառնությամբ է վարվում ինձ հետ, իմանալով, երես այստեղ օտար եմ. պետք էր որ գզվեր ինձ, ինչպես իմ մյուս բարեկամներս անում էին պատահած ժամանակը: Ես սկսեցի ավելի խոր նայել երեսին և անշարժ կանգնել: Նա դուրս եկավ ճանապարհից, վեր բերավ ուսից յուր արծաթաբանդ հրացանը, աղոթուն նայեց և դրաց կշտին: Նա նստած էր: Հանեց քամակից քաշ արած մաշկեկի միջից ատրճանակը և այն էլ դրավ մոտը: Հետո կրկին նայեց ինձ և մի խոր հառաչանք արձակեց կրծքից՝ քանի մի կցկտուր խոսքերի հետ, և ապա դառնալով դեպի ինձ ասաց.

- Բալա՛ ջան, գնա՛ տերտերիդ ասա, գա ինձ հաղորդի:

Ես սկսեցի զարմանալ և անշարժ մնալ: Այս մարդը հիվանդ չէ, մի բան չէ, ինչի՞նչ է ուզում հաղորդվիլ, ասեցի ինձ: Բայց նա կրկնեց իր խնդիրը:

- Գնա՛, բալա՛ ջան, գնա՛: Ես հեռու տեղ պիտի գնամ, կարելի է ի՞նչ պատահի ճանապարհին, դրա համար ուզում եմ հաղորդվել:

Ես հնազանդեցա և հազիվ երկու երեք քայլ հեռացել էի, հանկարծ թնդաց ատրճանակը և գյուղացիք դիմացին նկատելով, սկսեցին վազել դեպի իմ անձանոթ բարեկամս: Այս ժամանակ ես ետ նայեցա և երիտասարդի կուրծքը արյունաթաթախ տեսնելով, ուշագնաց ընկա վայր:

Բ

Աշունք էր: Մի անտառոտ ձորամիջում մեծ խարույկ էին վառել ութ գիշերեզնարած, որոնք մին քան զմյուսը հաստաբազուկ և քաջառողջ երիտասարդներ էին:

- Տղե՛ք, ի՞նչ սագ կգա ես կրակին, ասեց նրանցից մեկը, ընդհատելով հասարակաց խոսակցությունը:

- Լավ խոզ,- պատասխանեցին քանի մի հոգի միաբերան:

- Դե՛, ո՞վ եք պատրաստ:

- Ե՛ս, ես է՛լ. լավեցին քանի մի ձայներ:

- Հենց ո՛ւմ որ կհրամայես, ասեց մեկը ուրիշն էլ:

- Էդ լավ սուեցիր,- պատասխանեց առաջարկողը: Ես երկուսիդ կհրամայեմ, որ գնաք մեկ լավ խոզ բերեք, երկուսիդ էլ, որ գնաք հաղող բերեք, երկուսիդ էլ, որ գնաք մեկ պղինձ, մեկ ջրաման, աղ, հաց բերեք. երկուսս էլ կմնանք էստեղ: Դե՛, վեր կացեք: Խոզի դնչիցը կբռնեք ուսուլով ու էն սահաթը դայիմ կկապեք, որ ձենձուն չհանի ու խոզարածներին զարթացնի: Հաղողը ճաղարանց բաղիցը կբերեք. ծոցներդ քարով, հողով լցրեք, որ բաղմանչին պատահի, աչքերը հող ածեք: Դուք էլ, պղինձի գնացողներ, էնպես պետք է մտնեք գեղը ու էնպես դուրս գաք, որ ոչով չտեսնի, ոչ մի շուն չհաչի: Հասկացա՞ք, թե չէ: Դե՛, աստված կանչեցեք, գնացեք:

Պարոն կարդացող, հավատալով կգա՞ արդյոք, որ մեր քաջերը առանց փոքր ինչ մտածելու և ձանձրանալու ուրիշների սեփականությունը կողոպտելու գնացին և այն էլ աստված կանչելով: Եթե ես լինեի, ալարս կգար և ամեննին տեղիցս չէի շարժվիլ, բայց նրանք որսորդի շունը քեզ օրինակ: Որսորդը հրացանը ուսն առնելուն պես, ջան ասողը փայլում է, այնպես է ուրախանում ու իսկույն առաջ ընկնում, որ կարծես ես... ինչ կարծե՛ս, ոչինչ էլ չկարծես: Այսքանը ստույգ է, որ ջիրիդի սովոր ու թալիմ առած ձին զուռնի ձիահանգին որ լսում է, ոտքերը գետնին է զարկում, ուզում է կապը կտրել, դուրս

ընկնել գումից և շլինքը ծումեղով օձապտույտ ձևի արշավանքով զվարճանալ: Այսպես չե՞ն միթե տանից ու լեզգիկայի սովոր աղջկունք ու երիտասարդք, երբ այդ եղանակը հնչում է մուզիկյան կամ գունան: Այսպես են և փահլևանները և կովասեր եզ ու գումեշները, երբ հանում են իրանց ախոյանի առջև: Քաջությունը ոչ խելք է և ոչ նյութ, այլ մի ոգեկան ուժ է: Ում մեջը որ այդ գորությունը կա, գործադրելու հարկավոր դեպքերում ոգևորում է նորան: Մի խոզի դունչ կապել, որ ձայն չհանի, կամ այգեպանի աչքերը հող ածել, որ չճանաչի իր թշնամուն, ավազակների համար դոքա այնպիսի ուրախացուցիչ ու զվարճալի միջոցներ են, ինչպես մեզ համար մի հաջողակ հաճելի խոսք ասելը մի գեղեցկուհու:

- Ի՞նչ ես փիքր անում, Ա՛րգուման, հարցրեց մնացողներից մեկը մյուսին կրակի վրա նորանոր գերաններ դնելով, թեև առանց էն էլ, ոչ թե մեկ, այլ քսան խոզ էլ կարող էր խանձել: Երբ որ վեց հոգին գնացին և մնացին այս երկուքը, դոքա սովոր լինելով այսպիսի բաների, ոչինչ մտածողության մեջ չընկան, թե՞ կընկնեն թակարդի մեջ և վաղը իրանց անունն էլ նրանց հետ կխայտառակվի ջահիլությունը մոռացած ծերերի առջև:

- Ես ոչինչ բանի վրա փիքր չեմ անում, պատասխանեց Արգումանը, բայց էս գիշեր մեկ երազ եմ տեսել, էս սաղ օրը դրա վրա եմ միտք անում, թե յարաբ ի՞նչ պետք է պատահի:

- Խեղ ըլի, ասա տեսնեմ ի՞նչ ես տեսել:

- Մի սպիտակ ձիու վրա նստած էի: Էնպես մի ձի էր, որ աստղերի հետ էր ուզում խաղա: Ես էլ յարագս կապել էի, ամեն սարքուկարգը վրաս էր: Գեղի առաջին խաղացնում էի ձիս, բոլոր գեղացիք ինձ էին մտիկ տալիս, ինձ էին թամաշա անում ու շատերն էլ կանչում էին- վե՛ր արի, վեր կընկնիս: Ես նրանց չէի լսում, էս մտիկ էի տալիս, որ տեսնեմ Հերիքնագս էլ ինձ տեսնո՞ւմ է թե չէ: Հենց էս փոքրումն էի, մեկ էլ տեսնեմ մի քանի հարս ու աղջիկ, Հերիքնագս էլ նրանց միջին, ճանապարհի դրաղին կանգնել, ինձ են թամաշա անում: Էս թոավ, էլ չկարացի թե գլուխը բռնել էի...

- Հետո՞, ո՞ր գնաց ձին:

- Ձին քոռացավ, թե աչքերն արնով լցվեց, չեմ գիտա, ճամփեն ծոեց ու մի բաշ ընկավ էդ աղջկերանց մեջը: Երկու հոգի ընկան ձիու տակը, ձին գլխի վրա տնկվեց, էս էլ բերանքսվեր գետնին փովեցի: Սրա վրա զարթնեցի: Ի՞նչ կասես, սա լա՛վ նշան չի: Աշկարա երևում էր, որ էս մուրազիս չպիտի հասնեմ:

- Ի՞նչ ասեմ, օրը գիտե: Շատ անգամ մարդ փիս երազ էլ տեսնում է, բայց թե օրը բարի է, երազն էլ բարին է կատարվում: Դիփ սուտ, աստվածը դորդ: Օլաջաղա չարա յոխ: Ինչ որ լինելու է, կըլի, երազի ըռեխին չի մտիկ տալ:

Այս միջոցին կաթսայի գնացողները եկան: Հաց, աղ (աղ), ջրաման էլ էին բերել ու մի ուրիշ կապոց էլ դրին Արգումանի առաջ: Արգումանը բաց արավ այդ ծրարը և նրա միջից հանեց մի եփած չաղ հավ ու մի քանի հատ գաթա: Արգումանը իսկույն իմացավ, թե ինչ տեղից պետք է լինի այդ, և թեև շատ ուրախացավ այդպիսի հուստ նշաններ ընդունելով, բայց այսուամենայնիվ սաստիկ բարկացավ, որ իր հրամանը ճշտիվ չեն կատարել գնացողները:

- Տղե՛ք, դուք մեր անունը պետք է խայտառակեք,- ասաց Արգումանը բարկանալով: Ես ձեզ ասեցի էնպես պետք է մտնեք գեղը ու էնպես դուս գաք, որ մի շուն, մի կատու էլա չիմանա, ձեզ ինչպե՞ս գտան, որ էս բաներն ուղարկեցին:

- Ա՛ստվա՜ծ, երկինք, Արգուման, մի հոգի էլա չի իմացել: Մենք ամեն բան վեր կալած Նեսունց տան կշտովն անց էինք կենում, մեկ էլ տեսնենք մթնումը չափարի տակին մի շվաքի պես բան է երևում.

մոտեցա, տեսնեմ մի հարս: Ես ասի՝ հրեա կփախչի որտեղ որ է, բայց նա փեշիցս բռնեց ու էդ տվավ ինձ լուռ ու մունջ, առանց մի խոսք ասելու: Հետո ես ճանաչեցի. ասի, դու Մարիամն ե՞ս, նա գլխով արավ ու փախավ: Արգումանը գլուխը քաշ գցեց ու հառաչելով փնթփնթաց քթի տակին. «Երա՛զ, երա՛զ»:

Այս ժամանակ հրացանների ձայներ լսվեցին: Տղերքը հանկարծ վեր թռան տեղներիցը և սկսեցին կասկածել՝ թե չլինի՞ իրանց ընկերների վրա հարձակվեցին այդ մարդասպան գործիքները, բայց սրա վրա շատ չանցավ, հաղողի գնացողներն եկան: Շավարների լեն փոխկերքը հաղողով ու խնձորով լցրել ու խուրջինի պես ուսներին էին գցել: Բեռը ցած դրին ու կարմրած երեսներից քրտինքը գտակներով սրբելով՝ նստոտեցին կրակի դրաղին:

- Տղե՛ք, ոչով հո չտեսա՞վ ձեզ, հարցրեց Արգումանը:

- Բաղվանչին տեսավ... վա՛յ են տեսնելուն, որ տեսավ... իրան մահը տեսավ... աշխարհքը գլխին մթնեց, մեզ չճանաչեց,- ասեց գողերից մինը հոգնածությունից շնչարգելվելով:

- Տղե՛ք, չլինի խեղճի օրը սևացրիք:

- Չէ՛, չէ՛... մի ծիծաղ էր, ծիծաղ: Դեռ էսպես խելոք բան չէինք արած:

- Մտանք բաղը թե չէ, գնացինք բաղվանչու դագին մտիկ արինք, տեսանք էնտեղ չի: Դեռ ու դեն ընկանք, տեսանք վերին մեծ խնձորքի տակին քամակի վրա պառկած խումփացնում ա: Մենք էլ էս կուզեինք: Շավարս հանեցի տվի Մադոյին, ասի դու գնա արխային հաղող քաղի, ես սրան կպահեմ: Մադոն գնաց, ես ուսուլով մոտեցա բաղվանչու, խանչալս հանեցի ու մահվան հրեշտակի նման գլխավերևը կանգնեցի: Մի խելիմ ժամանակ մեռածի պես խումփացնում էր, մեկ էլ էրագ տեսա՞վ, խշխշոցն ականջ մտա՞վ, թե մոծակները գոռեցին, մեկ էլ տեսնեմ սա ժածումած ա գալիս: Չէ, տեսա, որ սա գլուխն էլ ա ուզում բարձրացնի, ես խանչալս պսպղացրի: Բաղվանչիս մահն առաջին տեսավ թե չէ, քաղցր քնի մեջ մտավ: Մադոն իրա բանը որ պրծավ, բաղիցը դուրս եկավ, ինձ շրվացրուց: Մենք կիսաճամփի էինք, որ բաղվանչին նոր վերկացավ, քամակներիցս թվանք գցեց. մեկելներն էլ նրա ձենի վրա իրանց թվանքները դարդկեցին...

Խոզի գնացողները նույնպես եկան: Սրանք էլ իրանց արածները պատմեցին և շուտով կատարեցին խոզի «աուսողաֆեն», այսինքն խանձեցին: Արգումանը ոչինչ բանի ձեռք չէր տալիս, ոչինչ չէր խոսում, միայն, երբ որ խոզը մաքրեցին և կտրտելու վրա էին, առաջարկեց, որ մի անդամը (ազդրը) կտրեն, տան իրան և թողնեն երթալու գյուղ: Տղերքը հասկացան նրա միտքը և իսկույն կատարեցին նրա խնդիրը: Արգումանն ամեն բանից իր բաժինն առնելով՝ ճանապարհ ընկավ ոտքով դեպի մի աննշան խրճիթ, իսկ երևակայությամբ դեպի Մուհամմեդի յոթներորդ երկինքը:

Գ

Դ... գեղի վերի թաղումը մի տուն կար բոլորովին կղզիացած մյուս տներից: Այդ տան չորս կողմովը բավականին բարձր չափար էր քաշած, որ պարսպի չափ ամրություն ուներ, և ինչպես ասում են հեքիաթներում, դուռն իրա թևովն, օձն իրա փորով չէր կարող դրա վրայով ներս թափանցել: Ժամանակով մեծ տուն էր այդ տունը: Միանգամից ութ-ինն օրորոց էր օրորվում այդ տանը, չորս-հինգ թորոն հաց էր թխվում աստծու օրը: Երկու գութան էր դուրս գալիս այդ տանիցը, վաթսուն գլխով կով ու գոմեշ էր կթվում, սուրվով ոչխարներ, բոլուկներով խոզեր, իլխիներով ձիաներ էին պահում: Այդքան ապրանքի կառավարության համար ոչ մի վարձական ծառա չունեին: Տասն ախպեր էին որդոց ու թոռաց տեր, որոնց թիվը հասնում էր մինչև յոթանասունի: Բայց երբեք չէր պատահում, որ դրանք

ամենքը միասին երբևիցե մի սուփրի վրա գտնվին, միասին իրենց նահապետի չորս կողմը ժողովվին: Մի քանի հոգի տարվա մեծ մասը սարերումն էին անց կացնում, ըստ որում ոչխարներ էին պահում. մի քանիսը, որպես տավարած՝ գումերումն էին մնում, որ մի ավուր չափ հեռու էր գյուղիցը մնացածներն էլ հեռավոր դաշտերում վարուցանքով էին պարապում: Այս հանգամանքն այն վատ կողմն ուներ, որ վայրենության մեջ էր ձգում նրանց, հեռու պահելով տնական և հասարակական կյանքից, բայց մյուս կողմանե այն լավությունն էլ ուներ, որ տանը բոլոր անդամները իրարմե հեռու մնալով՝ միշտ իրարու կարոտ էին քաշում և միմյանց հետ սիրով մնում: Ահագին մեծություն ուներ այդ տան շինությունը, և եթե այսպես շեն չլիներ, մտնողի վրա սարսափ կբերեր, հիշեցնելով հեքիաքների մեջ եղած դևերի բնակարանները: Հարյուր երեսուն տարեկան էր, որ մեռավ այս տան վերջին նահապետը և ինքը Հոբ Երանելու պես ականատես էր յուր բոլոր ժառանգների և հարստության կարճ միջոցում ոչընչացնելու, և նրա պես աստծու փառքը իր բերնից չպակասացրեց մինչև մահը: Ես շատ անգամ եմ տեսել այդ նահապետին: Հակոբ էր նորա անունը և միշտ միտս էր գցում Հրեից Հակոբ նահապետին: Շատ անգամ եմ համբուրել նրա ձեռքը և նա ինձ օրհնել է: Նրա օրհնությունը մեծ տպավորություն էր գործում իմ մանկական սրտի վերա: Մուրբ էր համարվում դրանց օջախը և սովորություն կար գյուղի մեջ նորապսակ հարս ու փեսաներին եկեղեցուց դուրս բերելուց հետո, կբերեին դրանց օջախը համբուրելու: Չորում էին նորապսակները, օջախի քարից համբուրում և ծերունագարդ Հակոբի օրհնությունն ստանալով՝ գնում էին իրանց մուրազին հասնում: Ահա այս տանից մնացել էին երկու աղջիկ միայն: Մեծի անունը Մարիամ է, իսկ փոքրինը Հերիքնագ: Մարիամին մի դարաբաղցի մարդ ուզել էր և տան փեսա դառել: Հերիքնագին էլ իրենց մոտ էին պահում: Հայտնի բան է, այն մեծ տանը չէին բնակում, այլ մի ուրիշ փոքր սենյակում: Մարիամը շատ սիրուն էր, Հերիքնագն աննման էր. երկու հյուրի-փարի: Մարիամը ուզում էր Հերիքնագին տալ Արզումանին, հետևելով իր սիրելի քրոջ սրտի ընտրությանը: Արզումանը նույնպես մեծ օջախի որդի էր, բայց այժմ յուր մոր միևնուճարն էր: Նա չուներ ոչ հարստություն, ոչ մի ուրիշ բան, բայց միայն մի քաջություն, մի անվեհեր սիրտ, որ շատ անգամ ի չարն էր գործ դնում: Մի տեսակ ժառանգական հպարտություն կար նրա մեջ, որովհետև նա իր չքավոր տեղովը հարուստ ու կարող մարդու շլինք չէր ծռում և նրանց բոլորին իրան թշնամի, իր հայրական սեփականության հափշտակիչ համարելով՝ միշտ աշխատում էր վնասել նրանց, որքան որ իր ձեռիցը կգար: Արզումանի ահից ոչ ոք չէր կարողանում մի լավ ձի պահել: Այս տղան ոչինչ բան չէր գողանում բացի ձիուց: Սրա պատճառը հոգեբաններն ավելի լավ կիմանան. միայն պետք է այս էլ ասեմ, որ այսուամենայնիվ անհնարին բան էր, որ մի անգամ Արզումանին տեսնողը չսիրահարվեր նրա վրա. իր բարեկամ և կատարելատիպ հասակի հետ մի գրավող և քարշողական գորություն էլ ուներ այդ տղան: Այդ հատկությամբ նա կախադրում էր իր բոլոր ընկերներին և ամեն մի խումբ կազմելիս միշտ նրան էին ընտրում իրենց գլխավոր, նա էր լինում տնօրենը, առաջնորդողը, հրամայողը: Նրան սիրում էին յուր թշնամիներն անգամ ու շատ անգամ տեղը եկած ժամանակ ասում էին. «Մի ձի չի՞, մենք գիտենք, որ դու ես տարել, բայց քու չարին փոխ ըլի»: Պետք է այս էլ գիտենալ, որ այս գեղացիքը այն գեղացիներիցը չեն, որոնց մեջ մի քաջ երիտասարդ երևիլը հազվագյուտ բան լիներ, և այդպիսի մեկը երևելուն պես սարսափ գցեր ամբողջ գյուղի վրա: Գող Եղիկը, որ սարսափեցնում էր ամբողջ Շիրակը, այս գյուղը մտած ժամանակ հավի պես կուչ էր գալիս, գիտեր, որ այս տեղի ամենահետինը անգամ իրեն բանի տեղ չի դնիլ:

Դ

Կես գիշերը մոտ էր լրանալու: Լուսնյակը մի ջիղաբոյ (նիզակաչափ) բարձրացել և արեգակի ճառագայթները գողանալով սփռել էր մի անկողնու վրա: Այդ անկողինը մի սրահի մեջ էր, որ ուղիղ

դեպի արևելք էր նայում: Նախընթաց գրլխում հիշված ցանկապատի մեջ էր այդ սրահը, և Մարիամն ու Հերիքնազն էին նույն ակողմու մեջ պառկած: Քնո հրեշտակը տարածել էր նրանց վրա իր թևերը և շատ քաղցր երազների մեջ էին նրանք այս բուպեիս: Մարիամի մարդ Շամիրը, որ իր բոլոր կյանքը որսորդությամբ էր անցկացնում, այժմ քաղաք էր գնացել յուր աշխատությանը պտուղը տնական կարիքների հետ փոխանակելու: Նրա հրացանը երկու գնդակով լցրել կախել էր իր կնոջ մոտ, խստիվ պատվիրելով, որ մի անհավատարիմ ոտք էդտեղ մտնելուն պես առանց երկար մտածության գոհվի դրան: Հերիքնազն էլ իր համար մի ատրճանակ ուներ և դրա վրա միշտ փորձ անելով ուզում էր իր սիրածի ունեցածին հասցնել յուր ճարտարությունը: Երբ իմանում էր այսինչ նշանի խփելու խալաքը Արզումանը ստացավ, նա այդ օրը մի տասն անգամ ավելի էր կրկնում իր փորձերը, որոնց ձայնը լսելով՝ դրացիները կարծում էին, թե Շամիրը կլնի անպատճառ: Թեև Հերիքնազից ամեն բան կհավատային, բայց այդ բանին ականատես չէին լինում: Շամիրը միշտ գանգատվում էր, թե բարութս պակասում է, և չէր գլխի ընկնում, որ Հերիքնազն է նրա վառողի գողը: Լուսնյակի շողը ուղիղ Մարիամի երեսին ընկնելով՝ զարթացրեց նրան. հենց այդ ժամանակ մի ուսոյունի ձայն հասավ ականջին: Արզումանն էր այդ, որ չափարի վրայից թրըմփաց: Մարիամը փոքր ինչ ահ զգաց և ձեռքը մեկնեց դեպի հրացանը, բայց մեկ էլ մտածեց, որ սա անպատճառ Արզումանը կլինի, որին անհամբեր սպասում էր, թեև չէր պատահած ոչ մի անգամ, որ գիշերով նրան հյուրընկալած լինի: Ասում են՝ սիրտը սուրբ կըլի ու նախազգալու գործություն ունի: Ղորթ է թե սուտ այս բանը, ես չգիտեմ, միայն այս անգամ ճշմարտացավ Մարիամի նախազգացմունքը: Շտապով հագավ նա իր շորերը և նստեց տեղի մեջ: Արզումանն արդեն գիտեր Շամիրի բացակա լինելը, այդ պատճառով համարձակ առաջ գնաց և Մարիամին տեսնելով՝ «բարի իրիկուն» ասեց:

- Արզուման, դու ե՞ս, հարցրեց Մարիամը, որպես թե լավ չճանաչելով:

- Ես եմ, պատասխանեց Արզումանը:

- Էդ ի՞նչ կա ձեռիդ:

- Ոչինչ, մի քիչ միս է, մի քիչ էլ հաղող է ու խնձոր: Մարիամը վեր կացավ իսկույն, ձեռից առավ այդ բաները և իրան համեցեք արավ նստեցրեց, պատվիրելով, որ Հերիքնազին չզարթացնի:

Հերիքնազը զարթել էր և սուտ քունն էր դրել իրան, գլուխը յորդանի մեջ թողելով: Բայց Արզումանը նայելով այդ յորդանին, սաստիկ բարկանում ու նախանձում էր, որ իր սիրուհին իր աչքի առաջ այնպես անզթությամբ փաթաթել, անջրբպետել է իրենց: «Ես դեռ մի վերականգնող չափ երջանկություն չունիմ», երևի ասում էր նա իր մտքում: Նրա երևակայության առաջ այս բուպեիս, յորդանը, դռակը, բարձը, անկողնակալը և մինչև անգամ շրջակա պատերն ու քարերը ոգի ստացած՝ որն էլ տնագ էր անում և խնդում Արզումանի վրա: Նրա աչքում յորդանը այս վերջիններից էր անշուշտ: Մարիամը Արզումանի բերածները տեղավորելուն պես, ետ քաշեց կրակի անթեղը և խանձողների ծայրերն իրար մոտեցնելով, կրակը վառեց: Մի քանի բուպե չանցած՝ ձվածեղ շինեց և մի քանի շամփուր խորոված: Արզումանը շատ ասեց, որ իշտահ չունեմ, հաց եմ կերել, ջափա մի քաշիլ, թեև սուտ էր ասում, և Մարիամն էլ թեպես հավատում էր նրա խոսքին, բայց անկարելի բան էր, որ իր ուզածը չաներ:

- Դե որ էդպես է, ասաց Արզումանը, քրոջդ էլ վեր կացրու, թող նա էլ գա հաց ուտի. մինչև նա նա չվեր կենա, ես թիքա չեմ դնիլ բերանս:

Մարիամը համաձայնության ժպիտ ցույց տվավ ու գնաց ներս, շոր փռեց, ճրագ վառեց, սուփրա գցեց, Արզումանին ներս կանչեց, նստացրեց ու դուրս եկավ, որ քրոջը զարթացնի: Արզումանը ներս գնաց, թե

չէ սուտ քնած Հերիքնազը գլուխը բարձրացրեց և սկսեց չեմ-չեմ անել քրոջ առաջարկությանը և կամակորովելով՝ չուզեց ներս գնալ: Մարիամը ներս գնաց ու ուզեց սուտ ու մուտ պատճառներով քրոջ չգալը թույլատրել: Արգումանը ավելի պարկեշտության վերագրելով այդ բանը, լռեց, բայց հալալ հաց էլ չկերավ: Նա ավելի լավ էր համարում Հերիքնազից մոտիկ քաղցած նստել, քան թե նրանից հեռու՝ առատ սեղանին: Շուտով դուրս եկավ իր առաջվա տեղը նստեց: Մինչև Մարիամը սուփրեն կհավաքեր, ամեն բան իր տեղը կդներ, Արգումանը աչքը գցել էր ճրագին ու տեսնում էր, ինչպես գիշերաթիթեռնիկը ճրագի չորս կողմը պտտվելով՝ այրում էր իր թևերը, որով վերջապես խեղացավ բոլորովին, և ընկնելով ճրագի վրա այրվեց: Արգումանը, որի համար այդ բոլորն ամենայն բան սեր էր շնչում, սկսեց կըցկըտուր խոսել՝ «ճրագին սիրում է փարվանան, գլխովը պտտվում է, բայց անգութ ճրագը նրան չխղճալով՝ էրում է»:

Այս լսեց Հերիքնագն ու սկսեց փնթփնթալ քթի տակ, թե՛ «փարվանան ճրագը չի սիրում, ուզում է հանգցնել նրան, նա էլ ջգրու էրում է»:

«Լեզվիդ մատաղ», ասաց Արգումանն իր մտքում, «եղ քաղցր լեզվովդ, որ դու անիծես էլ, ես օրհնենքի տեղ կընդունեն»: -Ախչի, եղ ի՞նչ ասեցիր, մեկ է՛լ ասա,- ստիպեց Արգումանը:

- Ասեցի, որ հասկանաս, չասեցի որ սովորես,- պասասխանեց Հերիքնազը իր սովորական հեգնական ձևովը:

- Ես հասկացա, ինչ որ ասեցիր:

- Որ հասկացար, էլ ընչի՞ ես ասում «մեկ էլ ասա»:

- Հենց էնպես, ուզում եմ խոսացնեմ: Ինչ որ մեծացել ես, էլ քու խոսելը չեմ լսել, հենց իմանում էի, թե խոսելը մոռացել ես: Ամմա ինչ կմոռանաս, դուն էն պտուղն ես, որ... Մի՞տղ է, որ մի օր բաղիցը տուն գալիս, էնքան խոսեցիր, որ ես ասացի՝ « Ախչի՛, քիչ խոսի, գլուխս տարար», դու էլ բարկացար վրես... Ո՞վ գիտեր, թե հետո դու էդպես...

- Էդպես ի՞նչ:

- Հիմա էլ ես չեմ ասիլ քու ջգրու:

- Մի՛ ասիլ, ես էլ չեմ խոսիլ քեզ հետ, որ էլի չասես «գլուխս տարար»: Թե դու լավ մարդ ես, էս կես գիշերին ինչի՞ ես եկել մեր տուն: Դու չէիր գիտում, որ Շամիրը տանը չի՞:

- Գիտում էի էնդուր եկա:

- Որ եկար, ի՞նչ կարող ես անել, հրես դաբանչեն կըշտիս դրած, ո՞վ կարա ինձ մոտենալ:

- Դաբանչեդ ինձ համար ես դրել կշտի՞ դ... Էլի էն գիժ աղջիկն ես, Հե՛րիքնազ, ես հենց իմացա թե հիմ խելոքացել ես... Ա՛խչի, ախրը...

- Ախր ի՞նչ...

- Ոչինչ... Դու ասում էիր չեմ խոսիլ, բա ինչի՞ ես էդքան խոսում:

- Ի՞նչ անեմ, զոռով խոսեցնում ես:

- Դե մի լավ բան խոսի, մի հեքիաթ ասա, ականջ դնենք:

- Ես հերքիաթ չեմ գիտում, դո՛ւ ասա ես ականջ դնեմ:
- Վայ թե խաբես ինձ, դու քնես, ու ես հենց իմանամ թե ականջ ես դնո՞ւմ:
- Չեմ քնիլ, ասա՛:
- Դե ականջ դիր, ասեմ:
- Լսում եմ:
- Էլե՛լ ա, չի էլե՛լ, մի աղջիկ ա էլե՛լ...
- Անումն էլե՛լ ա Հերիքնագ...
- Չե՛, Հերիքնագ չե, թող ասեմ:
- Լավ, դե ասա՛:
- Էդ աղջիկը ունեցել ա...
- Մի քույր, անումն Մարիամ. լա՛վ դե ասա:
- Էդ աղջիկն ունեցել ա մի պատավ մեր...
- Էդ Գյուլուզարն ու իրան աղջիկն են, իմացա, իմացա...
- Էլ չեմ ասի, ականջ չես դնում, դու չարություն ես անում, քեզ պետք է պատժեմ...
- Հը՛... ձեռք չտաս թե չե, հրես լիքը դաբանչեն կշտիս դրած...
- Աբա տեսնեմ, էդ ի՞նչ դաբանչա է:

Այստեղ Արզումանը Հերիքնագի երկու ձեռքը ճանկը գցեց ու սկսեց մի ձեռքով մի թուշին, մյուսով մյուս թուշին թեթն ապտակներ տալ և ցավն ամոքել ջերմ համբույրներով...

- Դե հիմա խելոք կլենա՞ս թե չե, խոսեց վերջապես Արզումանը:
- Թող, թե չե ձեռք կըկծեմ:
- Չեմ թողնիլ, մինչև չասես՝ սիրում ես ինձ, թե՞ չե:
- Դե թո՛ղ լավ:
- Չե՛, պիտի ասես:
- Արզուման ջան, թո՛ղ, հո՛գուտ մատաղ:
- Ե՛ս քեզ մատաղ, ե՛ս: Ասա մի անգամ. «քեզ սիրում եմ», ես սհաթիս թողնեմ:
- Ինչի՞, գոռով ե՞ս, չեմ սիրում:
- Բաս հիմի կթողնեմ, իմացա... տեսնում եմ, որ ինձ չես սիրում: Արզումանը խռովածի պես եղավ և ուզեց թողնել Հերիքնագին: Բայց հիմի էլ Հերիքնագը իր հերթին չթողեց նրան և երկու ձեռքով փաթաթվեց շլինքին: Արզումանի սիրտը այնպես շարժվեց, որ քիչ մնաց լաց լինի:
- Ես ինչի՞ չվեր կացար էլախտ, որ քեզ կանչեցինք:

- Ամանչեցի...
- Ամանչեցի՞ր, ա՛յ թե ամանչեցիք...
- Դե լավ, թո՛ղ հիմի:

Մարիամը, լսելով, որ սոքա իրարու մեջ խոսակցություն են բաց արել, գիտությամբ մլու էր անում տանը, որ չգա և սրանց խոսակցությունը չխանգարի, բայց տեսնելով որ ջահիլները շատ են չարություն անում, դուրս եկավ, որ խելոքացնի:

- Էդ ի՞նչ քաղցր զրիցի մեջ եք, Արզումա՛ն:
- Ա՛խչի Հերիքնագ, չես ամանչո՞ւմ, ինչի՞ ես խոսում:
- Բա ինչի՞ ա ինքը խոսում:
- Տղա աղաթն ա կխոսի, աղջիկը պիտի չխոսկան կենա:
- Ինչի՞, ես ի՞նչ մեղավոր եմ, որ աստված ինձ աղջիկ է ստեղծել: Էլ էս լեզուն ինչի՞ համար է, որ չխոսեմ:
- Լսո՞ւմ ես, Արզուման, ինչե՞ր է ասում մեր աղջիկ պարոնը:
- Շատ ըղոթ է ասում, ես ու իմ աստվածը:
- Հիմի կդրստես, մարդոց խասիաթը էղպես է: Հիմա սա սուտ էլ որ ասի, քեզ ըղո՞...
- Ցանկապատի դռան թխթխկոցը Մարիամի խոսքը դանակի պես կտրեց:
- Շամիրն է. Արզուման, շուտ արա՛ հեռացիր, թե չէ գլխներիս փիս բան կգա: Այս ասելով ճրագը հանգցրեց Մարիամը: Մթնից օգուտ քաղելով՝ Արզումանը մի վերջին համբույր էլ տվավ իր Հերիքնագին ու իսկույն հեռացավ:

Ե

Մարիամը դեռևս դուռը բաց չարած, փեսացու այցելվի հետքերն աշխատեց ոչնչացնել: Հաղողը, միսը թաքցրեց քունջ ու պուճախներումը, կրակը անթեղեց և ճրագը հանգցրեց: Վերջապես դուռը բացվեց, Շամիրը ներս մտավ, իջավ ձիուց վեր բերավ խուրձիներ և սկսավ ձին ման ածել հայաթումը: Այդ երթևեկելու ժամանակ մի ուստյունի ձայն հասավ նրա ականջին: Չափարի չորացած փուշը ճրճրճրալով՝ իմացուց Շամիրին, որ մի ծանր ոտք նրան ճնշեց վերևից: Աստված մի՛ արասցե, որ մարդ խայնության կրքով վարակված լինի: Չկա ոչինչ ցավ, ոչինչ ախտ, որ դրա չափ հալումաշող լինի մարդու հոգին: Ինչ ասես, որ այդ բոպեին չմտածեց Շամիրը: Մարդիկ սովորաբար արթուն ժամանակ շատ բան են ցնորում, երևակայում, երագում, նայած թե ով ինչպիսի հոգեկան տրամադրություն ունի, ինչ ձգտում, ինչ բաղձանք և վերջապես ի՛նչպիսի կիրք և բնավորություն, ինչպիսի ճաշակ և հասկացողություն: Մարդիկ կան, որ միշտ ուրախ են, միշտ զվարթ: Սրա պատճառն այն է, որ նրանք բարի սիրտ ունին, հանգիստ խիղճ և մի վառ երևակայություն, որով իրական աշխարհից վերացած՝ միշտ իդեալական աշխարհումն են ապրում: Այսպիսիները, որքան էլ անբախտ լինեն, դարձյալ ամենից երջանիկն են: Խելոք մարդը իր հոգու բոլոր հատկությունները իր բախտավորությանը կծառայեցնե, իսկ անխելքն իր անբախտությանը: Այս վերջին տեսակիցն էր Շամիրը, որ երևակայելու շնորք ունենալով՝ միշտ վատ բան էր երևակայում, փոխանակ բարի հրեշտակի՝ չար սատանա, փոխանակ բարեգործության՝ եղեռնագործություն, փոխանակ սիրտ և փաղաքշանքի՝ ատելություն և կոպտություն:

Շամիրը միշտ երևակայում էր, որպես թե իր կինն իրեն անհավատարիմ է գտնվել, սկսում էր պռոշները կծոտել, աստամները կրճտացնել, կնոջ ննջարանը չերթալ, ինքն իրեն խռովել, մոռանալով՝ որ իրականի մեջ այդպիսի բան չկա, որ այդ իր ցնորքն է: Մի մարդ, որ առանց որևիցե պատճառի այսչափ կասկածոտ, այսչափ խային ու նախանձոտ լինի, ի՞նչ կլինի նրա դրությունը, եթե երբևիցե իր երևակայությունը իրական փոխված տեսնի:

«Ճրագը վառված էր, ինչո՞ւ հանկարծ հանգավ, ո՞վ պիտի լինի յարաբ էս եկողը: Ախմա՛խ, ախմա՛խ Շամիրս, գլխին զարկելով՝ բացականչեց Շամիրը: Ես ինչի՞ թխթխկացրի, ինչի՞ փախցրի որսս: Այսպես շարունակ քանի մի ժամ սկսեց երթնեկել և մրթմրթալ ինքն իրան: Մարիամն իմացավ, որ իր մարդը մի բանի հոտ է առել, և սկսեց հարց ու պատասխանով իր դատավճիռը հորինել: Հերիքնազը կատաղում էր ինքն իրան և անմեղությամբ երևակայում էր, որ եթե բանը դեպի վատը երթար, ինքն կասի ճշմարիտը և կսպառնա անգամ Շամիրին, թե ինքը մի տղայի սիրել է և նրան է ուզում. ուրեմն նրա կասկածները ու միջամտությունն այստեղ ավելորդ են բոլորովին: Մարիամը տեսավ, որ մարդը շատ է ուշանում. մտածեց որ իր հարաբերությունը սովորականից փոխի և ստիպի նրան ներս գալ: Գնաց ձին առավ ձեռքիցը ասելով՝ «քանի՞ ման ածես»... Մարիամը ձին տարավ գոմը: Շամիրը մնաց միառժամանակ տեղն ու տեղը փետացած: Թարաքամի շունը քաղաք մտած ժամանակ պոչը փորի տակն է գցում և այնպես կուչ գալիս, որ տեսնողն ասում է՝ սրա պես խեղճ ու վախկոտ արարած չկա աշխարհիս երեսին: Բայց եթե այս միևնույն շանը տեսնես իր սովորական տեղը, իր ոչխարի մոտ, իր տիրոջ տան առջև բոլորովին այլ հասկացողություն կկազմես նրա մասին: Պոչը չամբար է անում, դնում մեջքին, և այնպես է բոլթա տալիս վեհանձն առյուծի պես, որ թավաղի որդին անգամ տեսանելիս կնախանձի նրա նազաշարժությանը: Փորձ փորձիր ահա այստեղ մոտենալ նրան և դու կտեսնես այնուհետև, թե ի՞նչ գազանի հետ գործ ունիս: Այս քաղաքացիք, որոնք քաղաքի մեջ են ճանաչում գյուղացոց, շատ սխալ գաղափար են կազմում նրանց մասին: Նրանք այստեղ միայն խեղճություն և հիմարություն են երևացնում, ուրիշ ոչինչ, և այդ են տեսնում միայն քաղաքացիք և ավելի խղճում կամ արհամարհում: Չեն կարծում, որ նրանք էլ են մարդիկ և իրենց ունեցած բոլոր կրթերը նրանց մեջ ևս կա և այն՝ չափազանցությամբ: Ո՞ր քաղաքացին կարող էր հասկանալ, թե Շամիրն ի՞նչ գազան է. բայց նա այժմ իր տունն է հասել, քաղաքում՝ ներս քաշած պոչը այստեղ չոբանի շան պես չամբար է արել, ուզում է հասկացնել, որ ինքն է այս տան տերը, ուզում է իր տղամարդկությունը ցույց տալ: Շամիրը Դիզակու արջերիցն էր: Եկել էր Վրաստան, որպես թե մարդ դառնալու, բայց այնպիսի մի գյուղի մեջ էր ընկել, որ իրանք կարոտ էին դեռևս մարդանալու: Մի բուդալա տղա էր Շամիրը, երբ որ եկավ այս գյուղը և Մարիամենց տանը նոքարություն էր անում մի քանի տարի: Հանգամանքը՝ այսպես բերավ, որ Հակոբի մեծ օջախը անշքացավ և Մարիամին խորհուրդ տվին Շամիրին ուզի, որ տան-փետա դառնա, իրենց օջախի ճրագը վառ պահի. և այլ այսպիսի պառավական խրատներով Մարիամին պսակեցին Շամիրի վրա: Այս ամուսնությունը Մարիամի սրտովը չէր, բայց մի անգամ որ ասաց հնազանդ էմ, էլ այնուհետև ոչինչ կարող էր անել: Մի քանի ամիս որպես նորապսակ, սեր ցույց տվավ, և մեղրալուսինն անցնելուց հետո երբեմն՝ փորացավ, երբեմն՝ սրտացավ ունիմ ասելով, չէր հոժարում իր ամուսնու հետ լինել: Շամիրը սկզբում հավատում էր իր կնոջ ասածներին, բայց հետզհետե դեպի ինքը սառնություն նշմարելով՝ սկսեց մտածել, թո՞ «իմ կինը ինձ չի սիրում, ապա ուրեմն ուրիշին է սիրում անպատճառ»: Այս անտեղի կասկածը հալում մաշում էր Շամիրին: Նա սկսեց ամեն մի տեղ գնացած ժամանակ երկար միջոց նշանակել և ինքը միշտ վաղօրոք երևիլ՝ երբեմն մեջ գիշերին, երբեմն փոքր ինչ ուշ կամ վաղ, որ իր մոտ մարդ գտնի և կատարելապես համոզվի իր կասկածանաց մեջ, բայց երբեք չհաջողվեց նրան այնպիսի մի բանի հետք նշմարել: Եվ այս անհաջողությանց համար փոխանակ ուրախանալու, փոխանակ խոստովանելու նրան անմեղությունը, բարկությունն ավելի էր գալիս, թե ինչո՞ւ իր բոլոր ճիգն ու աշխատանքը իզուր են անց կենում: Մրա համար միշտ առիթ էր փնտրում Մարիամին ծեծելու,

և այսպիսի առիթները քիչը՝ շաբաթը մի անգամ գտնում էր, բայց սրանով ոչ միայն չգրավեց Մարիամի սերը, այլ ավելի ևս զզվացրեց նրան և սաստակացրեց նրա ատելությունը: Այս անգամ ահա, որպես թե հաջողեցավ իրան վերջապես մի բան նշմարել, բայց ի՛նչպես սկսեր գործը, երբ ոչ ոքի երեսը չտեսավ: Մտածեց, որ լռե միառժամանակ, և լռեց: Բայց վա՛յ այն լռելուն, որ սա լռեց: Միայն արտաքուստ էր այդ լռությունը, իսկ ի ներքուստ տանջում, մաշում էր ինքն իրան զանազան ցնորքներով: Ներս գնաց վերջապես Շամիրը և լուռ ու մունջ շնթոկեց իր համար գցած տեղումը:

Զ

Արգումանը գնաց: Մյուս օրը հախսը իրանն է, այսինքն իր համար պիտի վարեին: Տղայոց մոտ հասավ թե չէ, զարթեցրեց նրանց, թե եզնիքը վեր են կացել, կցրվեն, կկորչեն, առավոտյան ման կզանք, էլ չենք գտնիլ: Առավոտյան արշալույսը երևաց թե չէ, հավաքեցին եզները, ականեցին ու յուրաքանչյուր գութանի եզները ջոկջոկելով, տարան լծելու:

- Ա՛րգուման, ո՞ր տափը պիտի գնանք,- հարցրեց մաճակալը այնպիսի ձայնով, որ կարծես Արգումանը իրանից մի վերստ հեռու լիներ:

Այս գյուղացիք սովորություն ունեին խիստ բարձրաձայն խոսելու: Նույնիսկ միմիայն կից, մի օջախի չորս կողմ նըստած ժամանակ այնքան բարձր են խոսում, որ խամ մարդը կկարծի թե խոսողի զրուցընկերը նրա կողքին չի նստած, այլ կամ կտրին է, կամ մի այլ սենյակում, միջնապատով անջրբայետված իրենից: Իսկ հայերեն չիմացողը կկարծի, թե սրանք ոչ թե խոսում են սիրով, այլ կովում են, և մի մեծ վեճ կա իրանց մեջ: Ի՛նչ ասել կուզի, որ վեճ ու կռիվ եղած ժամանակ էլ խոսալու ձայնն այնքան է բարձրանում, այնպիսի բղավող ու ճղավող է լինում, որ ինչքան չափազանցնես, դարձյալ իսկականի սովերը կլինի:

- Վերի հողերը, ճաղարանց տափը,- պատասխանեց Արգումանը ավելի մեղմ ու տխուր եղանակով:

- Հը՛մ... գիշերս կռիվ երագ եմ տեսել...

- Երագ էլ որ տեսած չլինես, կռիվ լինելու է անպատճառ:

- Հիմի գնա՛նք, ինչ կլինի...

- Գնա՛նք. մաճակալը հրամայեց և գութանը ճըլվստալով գնաց դեպի ճաղարանց Թաթոսի տափը:

Մենք մի առած ունինք, որ ասում է. «խոփող սուր է, բայց հանդը բաժանովի է»: Այս առածը խեղճերն են ասել, իսկ իշխողներն ուրիշ առած են ունեցել, որ է՝ «Քաջերի սահմանը իրանց գենքն է»: Գյուղացիք սովորություն ունին՝ վարելու հողը բաժանելու իրանց մեջ ամեն տաս կամ տասնըհինգ տարի մեկ անգամ. բայց ամեն անգամ հեշտությամբ չեն բաժանում, քիչ հողատերերը սկսում են կովել շատ բաժին ունեցողների հետ, և եթե մի կերպ բաժանում են, ավելի ուժեղները թույլ չեն տալիս իրանց հողին ուրիշը մոտենա: Նվազած օջախների հողերը վարում են գորեղները և նրանց վերջին միակ շառավիղը չափահաս դառնալով՝ հող չի ունենում վարելու: Այսպիսիներին քոխվան մի կերպով պահպանում է, ավելի հող ունեցողներից մի կտոր տալով, մինչև օրինավոր բաժին լինելը: Ճաղարանց Թաթոսը Արգումանի հոր բաժինը սեփականել էր, քոխվան էլ հրաման էր տվել Արգումանին, որ գնա նրա տափերից մեկը վարի: Հիմա տեսնենք ի՛նչ է դուրս գալիս սրանից: Գութանը տեղ հասցերին, և հազիվ հինգ վեց ակոս էին արել, հանկարծ գյուղի մեջ մի շփոթ ընկավ:

- Աղա՛, Մարտիրոս, Կի՛րակոս, հասե՛ք, մեր տափը վարում են: Մեկ տեսեք էդ ո՞վ ա, էդ աչքերն արնով լցվածը, մեծ թիփեն ականջը թողեցեք,- ասաց մի թեև ավեր, բայց բավականին ժիր ու առույգ մարդ: Մա ինքն էր ճաղարանց տան նահապետը՝ Թաթոսը, որ տասը, տասներկու տղա ուներ, մի այդքան էլ հորեղբորորդիք, երկու այդքան թոռներ...

- Էլ ո՞վ պիտի ըլի, Արզումանն ա: Բա չլսեցի՞ր երեկ, որ քյոխվիցը տափ էր ուզում, նա էլ մեր հողը նշանց տվավ թե գնա՛ վարի:

Այդպես խոսեց Թաթոսի տղան, որով ուզեց ցույց տալ, որ քյոխվեն էլ իր հորը մարդու տեղ չի դնում, նրանից չի վախենում, չնայած, որ Թաթոսն էր նրան քյոխվա շինել, և երբ ուզենա, կարող է դուրս անել:

- Տո՛ ես քյոխվի... Տո հա՛սեք, տղամարդիկ չե՞ք... Ես գող Արզումանի համար եմ փուշ կտրել, տակո՞ի հանել, քարերը հավաքել, խամհատել, որ նա գա էս օրվան օրը մի մուլքը ձեռքիցս խլի՞... Տո հա՛սեք, բա դուք տղամարդիկ չե՞ք, էլ ո՞ր օրվա համար եմ ձեզ հաց տվել, պահել:

Այսպես՝ ավեր գազանը, որ իր կյանքումը արդարության ու խղճի ձայն չէր լսած, ինչ որ բերանն եկավ, դուրս թողեց և տասը քսան բռի ազգերի խրախույս տալով՝ ուղարկեց Արզումանի դեմ: Բոպե չանցած, տեղ հասան, ըստ որում չէին քայլում, այլ վազում էին, կարծես առջևները փախչող կար, պիտի բռնեին:

- Հո՛... ո՛... հո՛: Ո՛տն արեք տղեք,- գոչեց իր սովորական ձայնով մաճակալը: Ա՛րզուման, էս արջերը մեզ վրա են գալիս, գլխիդ ճար տե՛ս: Արի դուս գցենք գութանը, ասենք ա՛խպեր, ձեզ ըլի, չենք ուզում, թաք ըլի արուն չանեք ըստեղ:

- Հետո՞, էլ էս փափախը գլխիս հարամ չի ըլի՞, էլ ի՞նչ երեսով պիտի մտնեմ գեղը, որ մի քանի թաղի թուլա ինձ պետք է վախեցնեն: Տուր ինձ էդ սրբիչը,- ասաց Արզումանը բարկանալով և մաճակալի ձեռքից առնելով սրբիչը, որ մի հաստ դագանակ է ծայրը ակշաձև (չանգաձև) երկաթ հագցրած: Մի կատաղություն եկավ քաջ երիտասարդի վրա, ջանն սկսավ դողդողալ կաչող փահլևանի պես և այնպես էր զգում այս բոպեին ինքն իրան, որ ոչ թե քսան, այլ հիսուն մարդ ևս չպիտի կարողանային հովություն տալ իր տաքությանը: Տափատերերը հասան թե չէ, գութանը ակոսից հանելով, զցեցին քարերի ու փշերի մեջ: Հնար չեղավ այստեղ բան հասկացնելու, ամենքն էլ սկսեցին գոռալ, գոչել, մեկը մյուսի խոսքը չէր լսում: Եղան էր, որ վրա էր գալիս սրա նրա գլխին, էլ բռնիք ասես, դագանակ ասես, չոբաղ ասես, մահակ ասես, նորեկների կողմից իջնում էր սրա նրա գլխին, սրա նրա թիկունքին: Հողատերերը մի-մի ճիպոտից ավելի բան չունեին, իսկ դրանով էլ ոչինչ չէին կարող անել, ճարահատյալ փախան, որ իրանց անգեն գլուխն ազատեն: Մաճակալի գլուխը վաղուց արդեն կիսել էին և զցել ակոսի մեջ: Խեղճ կենդանիները, այն անբան եզ ու գումեշներն անգամ չազատվեցան հաստ մահակների հարվածներից: Բայց ի՞նչ էր անում այդ միջոցին Արզումանը: Նա սկզբում սկսեց իր ձեռքի սրբիչով միայն ինքն զինքը պաշտպանել, աշխատելով հասկացնել նրանց, թե ի՞նչ իրավունքով է վարում այդ հողը, բայց տեսավ, որ աչքերն արնով լցված է, ոչինչ չեն ուզում լսել, մանավանդ երբոր տեսավ իր մաճակալի կիսաշունչ ընկնիլը, սրբիչի գորությունը պաշտպանողականից հարձակողականի դարձրուց և մի քանի բոպեի մեջ բոլոր կովոդները վեր թափվեցին. միայն մեկը կարողացավ իր գլուխը պրծացնել և գյուղը հարայի վազել: Գյուղից նոր մարդիկ եկան իբր կովի առաջըն առնելու համար. բայց էլ ի՞նչ օգուտ, ինչ որ լինելու էր եղել էր: Երեք մարմնի մեջ այլևս հոգի չկար, մեկն հոգեվարք էր, մյուսներն էլ՝ վտանգավոր դրության մեջ: Հայհոյանքն ու կռիվը ստուգի ու շիվանի փոխվեց: Գեղից սայլեր բերին և իրանց քաջերին տարան, որին սաղացնելու որին թաղելու:

Կարելի՞ է արդյոք նկարագրել այն պառավ մոր դրությունը, որ այս բռնաբերության ժամանակ, թե իր միևնույն օրը, իր ազիզ մազիկ մուրազի վրա եղող Արզումանը այսպիսի մի փորձանքի է պատահել, որ նա տեսողությունից հավիտյան պիտի զրկվի: Խեղճ պառավը գութանավորի համար առավոտյան կերակուր բերելիս ճանապարհին տեսավ, որ շատ մարդիկ են վազում դեպի իրենց գութանը, սկսեց կասկածել թե էս ի՞նչ է պատահել արդյոք, չլինի՞ իր երեխայի գլխին մի վատ բան է եկել: Պառավ Շողակաթը մի տարօրինակ կասկածոտ բնավորություն ուներ: Ամեն մի անակնկալ փորձանք պատահած ժամանակ միշտ իր Արզումանին էր միտը բերում, թե նա էլ էնտեղ չէ՞ր արդյոք, չլինի՞ նրան էլ մի բան է պատահել: Երբ որ լսում է թե այս ինչ գյուղում մարդ են սպանել, այն ինչ տեղը մարդ է խեղդվել, մեկը ձիուց կամ ծառից վար է ընկել, մեկը սելի տակովն է էլել, մեկին շունը կծել է, մեկը վարազի բերանն է ընկել կամ արջի տակը և ինչնիցե այսպիսի մի բան, նա անդադար ախ ու վիշ էր անում, թե չլինի՞ իմ Արզումանն է, և այդպես վարանման մեջ էր լինում մինչև Արզումանի տուն գալը: Եվ ի՞նչ կլինեք, որ այսպես չլինեք: Քանի՞-քանի անգամ խեղճին բոթու էին տվել դրացի կանայք խմբովին տուն լցվելով և մեկն էլ մեկ իրանց ոռնոցն սկսելով, որ շատ անգամ ողջ մնացողին անգամ մահվան պատահ է լինում: Ութը որդի էր մեծացրել խեղճ պառավը, և դրանցից միայն մինն ուներ այժմ: Մյուս յոթը եղբայրքը բոլորեքյան քսան-քսաներկու տարեկան ժամանակն էին մեռել՝ որը նշանած, որը նշանելու, բայց բոլորն էլ փորձանքի տկարությամբ չէին մեռել, ոչ մեկին մի սառը ջուր չէր տվել վերջին անգամ իր մայրական ձեռքով, ոչ մեկի գերեզմանին չէր արժանացել...

Ջարմանալի բան է արդարև: Միայն զինվորների կյանքը չէ վտանգի ենթակա պատերազմի ժամանակ: Այն մարդոց կյանքը ևս շարունակ ենթակա է վտանգի, որոնք հանդգնություն ունին մարտ մղելու կյանքի անիրավ և անարդար հանգամանքների դեմ: Որքա՞ն անիրավություն և անարդարություն կա օրենքով և աղաթով անվտանգ վիճակի մեջ դրված: Ո՞վ կարող է դրանց ձեռք տալ և անպատիժ մնալ: Արզումանի յոթը եղբայրներից երեքը բանտումն էին մեռել և երեքն արքայապետում, և այս՝ իրանց անվեհեր և ազնիվ սիրտ ունենալու համար միայն: Խեղճ պառավը ճամփի մեջտեղը նստեց, որ խելքը գլուխը ժողովի և մեկ լավ իմանա թե էս ի՞նչ բան է: Անցուդարձ անողներից ոչ ոք նրան պատասխան չտվավ, մինչև մոտեցան մեռելների սայլերը, որոնց չորս կողմը պատած մարդոց լաց ու կոծի աղաղակը դմբդմբացնում էր մոտակա սարերն ու ձորերը: Ծերունի մայրը որքան որ կասկածոտ էր, այսուամենայնիվ չէր կարող կարծել, որ երկու ժամու միջոցում այդպիսի մի դեպք լինի պատահած, որ իր միևնույն օրը զրկեր իրանից: Հուղարկավորներից մինը, որ Արզումանի ազգականներիցն էր, մոտեցավ պառավին և սկսեց մի առ մի հասկացնել բանի էությունը ավելի խոհեմ կերպով, վերջումը ավելացնելով՝ որ Արզումանին չստիպի տուն գալու, ըստ որում եկածին պես կբռնվի:

- Բաս էլ չպիտի տեսնեմ էս իմ որդու երեսը, հարցրեց պառավը:

- Կտեսնես, ո՞վ է ասում, որ չես տեսնի, բայց հիմա հարկավոր չի տեսնել: Սպասիր մութն ընկնի, էն ժամանակ...

Շողակաթ նանի խելքը գլխից թռավ. նա սկսեց խենթի նման զանազան ձևաշարժություններ անել, պարելու նման, և իր գիտացած երգերից մի խառնուրդ կազմելով մրմնջել և ձայնն աստիճան առ աստիճան բարձրացնելով՝ սկսեց բառաչել ու գոչել՝ «Արզումա՛ն, Արզումա՛ն... Այս անունն այնքան կրկնեց, մինչև ուժից ընկավ բոլորովին և մեկնվեց ճամփի մեջտեղը: Մոտը եղող երիտասարդը շալակեց կիսաշունչ պառավին և տարավ տուն:

Գյուղի մեջ տուն չկար, որ կամ սպանվածների կամ վիրավորվածների ազգական չլիներ, այս պատճառով ամբողջ գյուղը սգի մեջ էր մտել: Բռի գեղըցիք, անսանձ կրքերի տեր: Մի որևիցե կիրք երևացած ժամանակը մնացյալ բոլորը այնպես են անհայտանում, որ կարծես նոցա հետքն անգամ չի եղած իրանց մեջ: Խելքն է, որ տիրում է մարդու կատաղի կրքերի վրա, բայց այդ տիրող խելքից գուրկ են գյուղացիք: Տեսել եմ աչքովս, որ մայրը որդու առաջ չորած, հայրը ձեռները խաչած, աղաչում են եղել իրանց որդուն, որ կովից ետ կենա, բայց դրանով ավելի են կատաղացրել նրան: Անասունների մեջ միայն կարելի է սրա նման տեսնել: Երկու ցուլ, երկու գոմեշ, երկու շուն կովելիս՝ հնար չի լինում անջատելու. որքան խփում ես, այնքան ավելի են կատաղում: Բայց՝ և անասունների նման էլ կովից հետո չափից դուրս խեղճանում են, գայլից դառնում ոչխար, և ակամա գալիս ես այն եզրակացության, որ սրանք ֆիզիկապես հսկաներ լինելով, հոգով ու մտքով կատարյալ երեխաներ են, և չար երեխաներ: Մեր գեղացիք թեև առհասարակ կոպիտ մարդիկ են, բայց այսուամենայնիվ սոցա մեջ ևս կա սեր, բարեկամություն, հավատարմություն, մեծահոգություն և այսպիսի գովանի հատկությունք: Միայն երկու բանի համար խաթրապահություն չկա. այդ երկու բանն է՝ հողը և ջուրը. սոցա համար է լինում կռիվը սաստիկ, և շատ հաճախ գործը հասնում է մարդասպանության: Բայց առայժմ այդ խնդիրների վրա չխոսենք, որ շատ չհեռանանք մեր բուն պատմությունից:

Մի շատ տխուր կերպարանք ստացավ... Դ... գյուղը. ոչ մեկի բերանում ժպիտ չէր երևում, ոչ մեկի երեսին ծիծաղ չէր գալիս: Մարիամն ու Հերիքնազը նույնպես մասնակից էին հասարակաց տխրությանը: Մի կողմանե թեև ուրախ էին, որ Արզումանը հաղթող էր հանդիսացել և ոչ հաղթվող, բայց... մյուս կողմանե էլ լավ գիտենալով, որ այդպիսի հաղթության մրցանակը արքայ է ու մահ, սաստիկ տխրում էին:

Շամիրը դեպի ոչ ոք համակրություն չէր ցույց տալիս, այլ միայն նախանձում էր, որ ինքը մասնակից չէր եղել այդ կովին, որ իր վրա էլ խոսեին: Նա կարծում էր, թե ինքը հաղթող կհանդիսանար և այնուհետև՝ ոչ ոք չէր համարձակվել անհավատարմությամբ նայել իր տան վրա: Սպանվածներից երեքը ճաղարանց տանիցն էին: Թեպետ սրանք քան զշուն շատ էին, քան զգել առավել, բայց այսուամենայնիվ երեք մեռել միանգամից տանը գտնվելով, քարացրել էին Թաթոսին և չէր իմանում որի վրա սգա, որի գլուխը լա: Նրա խղճմտանքը տանջում էր: Նա սպանությանց մասնակից էր համարում ինքն իրանց, ըստ որում ինքն եղավ նրանց զրգռողը, ինքն ուղարկեց նրանց: Բայց իր անձը գերդաստանի մեջ արդարացնելու մտքը Արզումանին անիծում էր և հրամաններ էր հանում, որ նրան բռնեն անպատճառ և արդարադատության մատնեն: Քյոխվան վաղուց արդեն այն մասին տնօրինություն էր արել: Մարդիկ էր ուղարկել տեղական իշխանությանը իմաց տալու, որ գան ականատես լինին գործի հանգամանքին և վաղը մյուս օրը իրենց չմեղադրեն: Կասկած չկար, որ իշխանությունը գալուն պես պիտի բռնել տար Արզումանին: Արզումանի բարեկամներն այդ գիտեին, նրան աղաչեցին, որ փախչի: Այդ տեղից մոտիկ էի Խրամը, որ հազարավոր փախստական կարող էր պատսպարել: Մինչև իր թշնամիքը բռնելու մասին կմտածեին, նա արդեն Խրամի գառիվայրից ցած էր իջել և ո՞վ կարող էր այլևս իմանալ, թե ո՞ր քարափի, կամ ո՞ր քարայրի մեջ է գտնվում:

Թ

Արզումանն իր անձի ապահովությանը համար երկյուղ չուներ ամենևին: Նա առանց այս էլ տարվա մեծ մասը թափառելով էր անց կացնում, երբեմն գողերի հետ: Որտեղ մի ընկերություն կար գողերի, նրան հայտնի էր, որտեղ մի փախստական կար, նրա ծանոթն էր: Քանի որ այս փորձանքին չէր հանդիպել, նա փախստականների հետ ընկերություն անելիս կասկածում էր, թե մի՞ գուցե սրանք իրանից ավելի քաջ են համարում, և իրան բանի տեղ չեն դնում, ըստ որում կարողացել են իշխանության ուշադրությունը

գրավել և իրանց անունը հռչակել ամբողջ նահանգի մեջ: « Ես ի՞նչ եմ արել, ասում էր ինքն իրան, մի քանի ձի եմ գողացել ջգրու, էն էլ հաստատը չգիտեն, որ ես եմ գողացել»: Այսպես էր մտածում Արզումանը, և նախանձով նայում նշանավոր փախստականներին. բայց հիմա, երբ որ ճարահատյալ փախստականի տիտղոսը կամա-ակամա իր վրա առավ, տեսավ, որ սա լավ բան չի, մանավանդ այն ժամանակ, երբ սիրել և սիրվել էր սկսել: Քնած թե արթուն միշտ Հերիքնագին էր տեսնում, որ արտասովորաց աչքերով ասում էր նրան-« Էդ ի՞նչ արիր, Ա՛րզուման, նրա համա՛ր իլեցիր իմ սերը, որ ինքդ չվայելես և ուրիշներին չթույլտաս վայելելու»:

Յոթն օր կարողացավ Արզումանը հեռու մնալ գյուղից, և ոչ ոքի աչքում չէրկալ: Նա գնաց իր ծանոթ դաշաղների մոտ, որոնց պատմելով իր գլխի անցքը, ավելի գրավեց նրանց սերն ու համարմունքը, բայց այս հանգամանքը ամեննին չմխիթարեց իր տխրած սիրտը, չկատարեց իր սրտի պահանջմունքը, չհանգեցրեց իր սիրտ քաղցը...

Մի գիշեր մեր փախստականներն իջան Խրամի նախաշուն անվանված ավերակ վանքում անձրևի պատճառով, և ուզում էին գիշերը այնտեղ անցկացնել: Արզումանն ուզեց օգուտ քաղել գյուղի մոտավորությունից և գնալ իր Հերիքնագին տեսնելու: Սրա համար հրաման ուզեց ավագակապետից:

- Դեռ վա՛ղ է, էսպես շուտ մի՛ գնալ,- պատասխանեց ավագակապետը: Թող փոքր ինչ հանդարտվեն գեղըցիք, մեռելներին մոռանան, սաղերի հոգսը քաշեն, էն ժամանակ գնա՛, բան չեմ ասիլ: Բայց հիմա ճաղարանց թաթոսը ո՛վ գիտե գեղի ամեն քնջումը քա՛նի պահապան է դրել քեզ համար:

- Որ իմանամ թե կտոր-կտոր կանեն, ճար չկա, պետք է գնամ, պնդեց Արզումանը: Էս էլ ասեմ ձեզ, որ ես մեր տունը չեմ գալու: Պահապաններ որ լինեն, մեր տան մոտերքին կլինեն:

-Լա՛վ, ինչպես ուզում ես, էնպես արա: Թե որ կուզես, մեր տղերանցից էլ մի երկու ձիավոր թող գան գեղի տակին թաք կենան, թե որ բան է մի փորձանք պատահելու լինի, օգնության հասնեն:

- Էդ էլ չի հարկավոր, ես մենակ կերթամ, միայն ձեր ո՛ր ձին որ լավն է, էն ինձ տվեք:

- Իմ սև ձին քեզ փեշքեշ, ասաց ավագակապետը: Սեր լավ է, գիշերն էլ մութն է, ոչ չի տեսնի: Միայն ձիով չմտնես գեղը, որ ոտի ձեն չլսվի, շուն ու մարդ չհաչի վրեդ...

Այս խոսակցության ժամանակ հանկարծ մի մարդ ներս մտավ և մի խումբ մարդկանց հանդիպելով՝ տեղմուտեղը մեխվեց: Այս մարդը որքան որ ինքը վախեցավ, նույնքան էլ մեր քաջերին վախեցրեց, որոնք իսկույն հրացանները ձեռք առան և ոտքի կանգնելով գոչեցին՝

- Թարփա՛նմա, վուրդըլի (չջարժվիս, խփեցինք):

Նորեկը ութ-ինը հրացանների խողովակների պսպղալը իր դիմաց տեսնելով, քիչ մնաց պիտի համբանար, բայց մեկ էլ խելքը գլուխը ժողովելով հասկացրեց, թե ինքը մի որսորդ է և բոլորովին անգիտությամբ մտավ այստեղ: Սրա ձայնից Արզումանը ճանաչեց, որ Շամիրն է: Ավագակապետին հասկացրեց, որ Շամիրին դուրս չթողնեն մինչև առավոտ: Բավականին մութն էր, և անհնարին էր կերպարանքից ճանաչելը: Շամիրին հրավիրեցին նստել, և ասացին իրան, որ չեն կարող թողնել մինչև առավոտ, ըստ որում չեն կարող հավատալ նրան, որպես անձանթ մարդու: Շամիրը ասաց, որ ինքը ևս միտք չունի մինչև առավոտ երթալու և ավելացրեց, թե ես մի քարեծ եմ սպանել և բավականին միս ունեմ պարկիս մեջ, եթե կամենաք կրակ վառեցեք, խորոված անենք: Շամիրի փորը ավելի նրա համար էր ցավում, որ այս մարդոց երեսը լուսով տեսնի, և խիստ փափագում էր Արզումանին սրանց մեջ տեսնել, որ մյուս օրը երթա գյուղումը պարծենա, թե ինչպես ինքը մի գիշեր կարողացել է ավագակների

հետ անցկացնել և նրանց մեջ տեսնել Արզումանին: Ավագակները հրամայեցին Շամիրի առաջարկությունը կատարել, նրանք առանց այն էլ մտադիր էին կրակ վառելու, ըստ որում բավականին թրջվել էին, հարկավոր էր իրանց շորերը ցամաքացնել: Բայց Շամիրը իր նպատակին չհասավ: Արզումանն արդեն գնացել էր և այնպես գնաց, որ Շամիրն ամենևին չիմացավ, որ նրանց միջից մի մարդ պակասեց: Ասած է, « գողն ի՞նչ կուզի-մութը գիշեր», բայց մեր Արզումանին որ հարցնեիր այս բոլորի, թե ի՞նչ կուզես, կասեր-Շամիրի բանտարկվելը: Մութը գիշերովը նա այնքան չէր ուրախ, որքան այդ հաջող դեպքովը: Նա յոթ օր սպասել էր միմիայն Շամիրի երկյուղից, թե ինչպես գնա Հերիքնազի մոտ և շատ մտածելուց այս միակ հնարքը գտավ միայն, որ երթա ուղղակի Շամիրի մոտ և նրա պաշտպանությունը խնդրի գյուղ մտած ժամանակ, որով և միշտ միջոց կունենա իր Հերիքնազին տեսնելու: Բայց հիմա բանն այնպես եղավ, որ իր առաջվա մտադրությունն ուրիշ օրվան թողնելով՝ լավ համարեց օգուտ քաղել բարեպատեհ դիպվածքից:

Քանի որ այս փորձանքին չէր հանդիպել Արզումանը, մտքում դրել էր Շամիրին մոտենալ և նրա հետ քանի մի օր որսորդության երթալով բարեկամանալ ու խնդրել նրանից Հերիքնազի ձեռքը. բայց հիմա, երբ հանգամանքը ուրիշ կերպարանք ստացավ, էլ ի՞նչ առաջարկություն կարող էր անել: Մարիամը նույնպես հուսով էր, որ մոտ օրերս նշանդրություն կլինի և ինքն էլ ազատված կլինի իր ամուսնու անտեղի կասկածներից. բայց հիմա կարո՞ղ էր ասել միթե, որ երբևիցե ունեցել է այդ մտադրությունը և մինչև անգամ պատիվ է ունեցել մի անգամ էլ գիշեր ժամանակ հյուրընկալել Արզումանին: Մի կողմանե ուրախ էր Մարիամը, թե լավ է, որ նշանված կամ պսակված ժամանակ չհանդիպեց այդ փորձանքը. ուրեմն հիմա կարելի է ուրիշ փեսա գտնել Հերիքնազի համար, բայց մյուս կողմնե իր սերը այնքան շատ էր դեպի Արզումանը, որ լավ էր համարում նա անունով միայն փեսա համարվի, քան թե մի ուրիշը ստուգապես: Հերիքնազն էլ այս համոզումն ուներ: Նա Արզումանին պատահած գիշերից սկսյալ, ձեռները ստեպ-ստեպ շրթունքներին էր մոտեցնում, կարծելով, որ միայն իրան է զգալի, թե որքան քաղցր են սիրական շրթունքների դիպված տեղերը: Նա համբուրում էր իր ձեռները, համբուրում էր նրա բերած խնձորները և այնպես անարատ պահպանում: Չէր ուզում ուտել, որ իր սիրեկանի հիշատակը աչքիցը չհեռանա:

Ժ

Երկու քույրերը դարձյալ զգվել էին միմիայն այն միևնույն սրահի անկողնումը, որի մեջ պատահել էր առաջին ագնամ Արզումանը:

Երկուսն էլ իբր թե քնած էին, բայց ոչ մեկի քունը չէր տանում:

- Հերիքնա՞զ:

- Հը՛:

- Ա՛խչի, չես քնե՞լ:

- Քունս չի տանում:

- Ինչի՞ չի տանում:

- Տանում չի էլի՞. Համ զարթուն եմ, համ աչքերս խփած երազներ եմ տեսնում:

- Ի՞նչ ես տեսնում:

- Ինչ եմ տեսնո՞ւմ:

- Հա, ի՞նչ ես տեսնում:
- Ո՞վ գիտե, ինչ ասես տեսնում եմ: Միթե՞ս ես տղի շորեր եմ հագել, յարագ, ասպար կապել վրբես ու մի թռչկան ձիու վրա նստել եմ: Մի սարի գլխի չորսդարթանի մի քոշկուսարայի եմ շինել տվել, մի մեծ երկաթե դուռ եմ անել տվել վրեն. երկու ասլան էլ կապել տվել դռանը, որ իսկի մի մարդ էլ ա չկարենա ինձ մոտ գալ... Հետո շատ բաներ եմ անում. սաղ աշխարհքը դողում է իմ ձեռքին...
- Ով որ գալիս է քեզ ուզելու, գլուխը կտրել ես տալիս, էնպես չի՞:
- Մենակ էդ չեմ անում. էլի ուրիշ շատ բաներ եմ անում:
- Արգումանին տանում ես քեզ մոտ...
- Տանում եմ, բայց ի՞նչպես:
- Չգիտեմ, դո՛ւ ասա, ի՞նչպես ես տանում:
- Արգումանին բռնում են: Մի մեյդան տեղ սներ են կանգնեցնում, կախաղան են պատրաստել, ուզում են կախ տալ, ինչպես Ահմեդին կախեցին: Մարդիկ կիտվել են չորս կողմը, դիփ էլ թամաշա են անում. ոչ ով սիրտ չի անում ձեն հանի, ուզում չի օգնի խեղճին: Ես նստում եմ իմ թռչկան ձիուն. որին ես, որին իմ ասլանները, դիփունանցն էլ ջարդում, կոտորում ենք: Ազատվում են միայն առաջուց փախչողները: Ճաղարանց Թաթուն էլ է ուզում փախչել, բայց քյալլի միջին որ խփում եմ թրովս, ոչխարի պես շախկում եմ, կեսը մի ասլանի բերանն է ընկնում, կեսը մեկ էլի...
- Հետո՞, մնում է մենակ Արգուման՞ը:
- Հա՞: Նրա համար մի ուրիշ ձի եմ ըլում տարած, յարաղ ասպարով, Արգումանը նստում է իր ձիուն, հետո թռչում ենք մեր քոշկուսարային...
- Ով գիտի երագումդ հենց միշտ Արգումանին ես տեսնում:
- Ի՞նչպես չեմ տեսնում: Բայց տեսնում եմ թե չէ, էնպես ուրախանում եմ, որ էն սահաթը զարթնում եմ, էլ չենք կարում իրար հետ խոսել:
- Քու բանը շատ դժվար է: Հերիքնագ:
- Վրաս ծիծաղում ես, հա՞:
- Չէ՛, չեմ ծիծաղում, բայց Արգումանը քու նշանածդ չի, մի բանդ չի, նրա համար ինչի՞ ես քեզ տանջում: Աղջկա ադաթն է, հազար տղի համար ասեն, մեկին կտան: Հիմա նա որ չելավ, ուրիշին չպիտի ուզե՞ս:
- Մարիամ ջան, որ մի բան ասեմ, հո չե՞ս ծիծաղի վրաս:
- Ինչի՞ եմ ծիծաղում ա՛սա:
- Գիտե՞ս ինչ կա, ես մարդ չեմ ուզում, ես սիրել եմ ուզում: Սերը շատ քաղցր բան է, բայց մարդն ատելի: Դու քու օրում լավ մարդ տեսած կա՞ս, մեկը մեկ էլից վատթար արարածներ են: Ես որ տեսնում եմ Շամիրի կոպտությունը, դա որ իրեն շահ ու սուլթան է համարում, էնպես բարկանում է վրեղ, էնպես ծեծում, որ կասենաս դու նրա եսիրն ըլիս, իմ ջիգրն էնպես է գալիս, որ սկսում եմ ատել մարդկերանցն էլ, կնկդերանցն էլ: Մարդկերանց էնդուր համար եմ ատում, որ էնպես կոպիտ արջեր են, մի անգամ դրանց երեսին ծիծաղ չես տեսնի, մի անգամ քաղցր խոսք չես լսի...

- Կնկդերանցն ինչի՞ ես ասում:

- Կնկդերանցն էնդուր եմ ասում, որ իրանք իրանց բանի տեղ չեն դնում: Կասենաս իրանք էլ են ուրախանում, որ էդպես ծեծվում են ամեն օր: Էն օրը չէ՞ր ասում Հոռոմը, թե էն մարդը ի՞նչ մարդ ա, որ կնկա գլխիցը մահակը պակասացնի: Հիմի հախը չի՞, որ դրան օրը քսան անգամ ծեծե՞ն: Ինչպես չատի մարդ էնպես կնկանը, որ միշտ ծեծվել է ուզում...

- Հիմի դիփ էլ հո Հոռոմի պես չեն: Շատերը չեն էլ ուզում ծեծվել, բայց ամենից շատ նրանք են ծեծվում: Դեռ լաված չի, որ Հոռոմին իրա մարդը ծեծած ըլի, դրա համար է, որ դա էդպես մեծ-մեծ է բրթում: Թող մի քանի անգամ թխկացնեն դրա գլխին, եղածը գլխին կոտրատեն, ոտի տակ գցեն՝ թաղքի պես հարեն. էն ժամանակ էլ չի ասիլ էդ խոսքը: Հիմի ասելովդ ինձ էլ չպիտի սիրես, նրա համար, որ ուրիշ կնկդերանց պես ես էլ չեմ ձեն հանո՞ւմ:

- Չէ. քեզ ի՞նչպես չսիրեմ, որ Շամիրը գոռով է, դու չես կարող նրան հաղթել:

- Մի՛ վախի. դիփունանց մարդիկ էլ Շամիրի պես գոռով են: Բայց որ դու բոլոր մարդկերանցն ասում ես, Արգումանին ինչի՞ ես սիրում. նա էլ մեր մարդկանցիցը չի՞, դեռ նրանցից էլ բեթար է: Մեր մարդիկը մարդ չեն սպանում, Բայ տեսա՞ր, նա մեկ օրում երեք-չորս մարդ սպանեց:

- Արգումանը որ նրանց չսպաներ, նրանք պիտի սպանեին նրան: Ճաղարանք քան ըզշուն շատ են, քան ըզգել առավել: Նրանցից երեքը սասկեցին: Տեղն էլի քսաներեքը կա, բայց նա իր մոր մինուճարն է: Դրանք աղքատ կոխող որ կասեն, նրանցից են: Ինչի՞ էին գնում կռիվ, նա հո գոռով չէր վարում նրանց տափը: Ա՛խ, թե ես կլինեի Արգումանի տեղա՞կ, նրանցից մեկին էլ ա սաղ չէի թողնիլ: Մենք քառասուն օրավար տափ ենք ունեցել, ինչի՞ են խլել մեր ձեռիցը: Մեր տափերի շատ փայը հիմի ճաղարանք են վարում: Ինչի՞ խեղճացանք, հը՞: Մեր Շամիրն ինչի՞ պիտի ամեն օր սար ու քոլ ընկնի, ինչի՞ մեր տափերիցը մի քանի օրավար էլ նրա՛ն չեն տալիս, որ նա էլ վարուցանքով պարապի իրա տանը նստի. էնպես սար ու ձորերում չմեծանա, որ արջ ա կտրվել, էլ հետը չի խոսվում, բայց որ մարդամեջ ա մտնում, չի կարում երկու խոսք խոսի, նրանք մարդավարի բաների վրա են խոսում, սա իրա ձորերիցն ու խաբար տալիս: Էնդուր է ասում խեղճ Հոռոմն է՞, թե մարդամիջի մարդս ըլի, Հարիթ Թուման պարտքըս ըլի... Ա՛խ, թե ես մո՛ղրով կըլեի՞, ես եմ գիտում, թե փիս մարդկերանց հախից ի՞նչպես կգայի: Բայց հիմի մի խեղճ աղջիկ եմ, ինձ ո՞վ մարդու տեղ կդնի:

- Ինչի՞, հենց հիմա էլ, ով ասես քեզանից վախենում է: Էն օրը Շամիրն ինձ ուզում էր ծեծի, բայց դու որ աչքերդ վրեն չոեցիր, նա քու ահու դուրս գնաց տանիցը:

- Ես մտքումս շատ բան եմ դրել. դու համբերիր: Ճաղարանց հախիցը ես պիտի գամ, դրանց քոքը ես պիտի կըտրեմ: Թաթոսին պիտի թողեմ մենակ, որ իրա աչքովը տեսնի, թե ինչպե՛ս են իրա տղերքը մեկ մեկելի հետևից գյուլլախորով ըլում:

- Դու էդտե՛նց ասա: Ճաղարանց Թաթոսը մտքումը դրել է, որ քեզ իրա տղի համար ուզի:

- Ո՞ր տղի:

- Մադոյի:

- Խնչեմ Մադոյի վրան, ի՞նչ շուն է, որ ես իրանց մարդու տեղ դնեմ:

- Բաս միտքդ ի՞նչ է: Դու հենց ըղորդ-ըղորդ մտքումդ դրել ես, որ ուրիշ մարդ չուզե՞ս:

- Աստված ողորմած է, ոնց որ ըլի, գլուխս կպահեմ:

- Լա՛վ, մի բեղամաղ ըլի, ես հանաք եմ անում: Ո՞վ կարող է քեզ ասել՝ աչքիդ վրա ունք կա: Քանի որ ես սաղ եմ, դու մի՛ վախի. ում որ կուգես, ում որ կսիրես նրան կտամ: Բայց ես զարմանում եմ, որ դու եղպես շուտ սիրեցիր Արզումանին: Ես չեմ փնտվում Արզումանին. նա լավ սըրտի տեր է, նրա բոյ ու բուսաթը հազար Մադոյի արժի, բայց հիմի նրա աստղը թռավ, էլ նա լավ օր չի ունենալ: Կարելի է թե հենց նա ինքը քեզ ասի՝ էլ չեմ կարող քեզ առնել, ուրիշ մարդ գտիր քեզ համար:

- Նա ի՛նքը քեզ կասի... կրկնեց Հերիքնազը հառաչելով: Էդ չեմ հավատում: Մենք նոր չենք սիրում մեկմեկու: Ինչ որ խելքի եմ եկել, էն օրվանից դեսը ես միշտ վարավուրդ եմ արել, նա մի օր էլա աչքն ինձնից չի հեռացել: Ըղորթ է, չենք խոսացել իրարու հետ, բայց մեր սրտերը միշտ մեկմեկու հետ են էլել: Կուգես հավատա՛, կուգես չէ, Մա՛րիամ, շատ անգամ բաղի կամ ջրի ճամփին մտքովս անց է կացել, թե հիմի որ ետ մտիկ տամ, Արզումանին կտեսնեմ: Ետ եմ մտիկ տվել, երկուսս էլ կարմրել ենք երես երեսի գալով: Հիմի փորձանք էր պատահեց, կամ կբռնեն, կամ կբաշխեն: Քանի որ նա սաղ է, ես էլ կապրեմ, երբոր նա, աստված մի՛ արացե, կմեռնի, ես է՛լ կմեռնեմ: Աշխարհիս երեսին ոչ ոք չի մնալու, մի օր էլել ենք, մի օր պիտի մեռնենք, լավն էն չի՞, որ արդար մեռնենք, անթառամ պսակլին արժանանա՞նք...

- Դե որ էնքան շատ է ձեր սերը, որ մեկմեկու սիրտը, մեկմեկու տեղ իմանում ա, արա իմացի, հիմի որտեղ կլինի Արզումանը:

- Դու ծիծաղում ես ինձ վրա, ես գիտեմ...

- Չեմ ծիծաղում, քու ա՛ղիզ ա՛րև, ես հավատում եմ քու խոսքին: Ես հիմի նրա համար եմ հարցնում քեզ, որ իմ սիրտն ասում է, հիմի որտեղ որ է, Արզումանը կգա, դու ինչպե՞ս ես կարծում:

- Երանի քեզ, որ եղպես լավ բան ես մտածում: Ո՛վ գիտե նա հիմի որտեղ է, կամ ողջ առո՞ղջ է. ինչպե՞ս էլավ, որ էդ կովումը նա անվնաս դուրս եկավ, կամ կուռը չկոտրվեց, կամ գլուխը չպատռեցին, անկարելի է, որ մի բան պատահած չլինի: Ինչ էլ որ լինի, դժվար թե նա հիմի սիրտ անի գա:

- Խեղճ աղջիկ, ինչի՞ ես հուսահատվել: Արզումանն էն պտուղը չի, որ եղպես շուտ կորչի: Թե որ քու մտքովը նա եղքան վախկոտ է, էլ ինչի՞ ես սիրում նրան:

- Չէ, նա վախկոտ չի, բայց ո՛վ գիտե: Ճաղարանց տղերքը մի-մի թվանք առած նրա բուսունն են պահում, նա ինչպե՞ս պիտի գեղը մտնի:

- Մի՛ վախենար, ճաղարանց տղերքը գեղիցն են էնպես հարբով դուրս գալիս, որ խալխին հավատացնեն, թե իրանց շատ դոչաղ են. բայց մի քիչ հեռանում են թե չէ, շուտ-շուտ դես ու դեն են մտիկ տալիս, որ իրանք չսպանվեն մի բաշ: Քնի՛, քնի՛, շատ մի փիքը անի: Էրագումդ կտեսնես Արզումանին, նա քեզ կասի հիմի ո՛րտեղ է:

- Բաս ասում էիր՝ հիմի կգա որտեղ որ է՞:

- Ես ի՞նչ գիտեմ, բալքի չեկա՞վ,- ասաց Մարիամը և բարձրաձայն հորանջեց: Այդ հորանջումը ազդելով Հերիքնազի վրա, նա էլ իր բերանը բաց արավ և օղի առատ հոսանքներս քաշեց: Քնի հրեշտակը մոտեցավ վերջապես և իր թևերի տակն առավ հյուրի-փարիներին:

ԺԱ

Մարիամն ու Հերիքնազը քաղցր քնի մեջ էին, երբոր մոտեցավ նրանց Արզումանը: Լուռ ու մունջ նստեց անկողնակալի մոտ և չլիմիշեց նրանց զարթնացնել: «Մի քիչ կնստեմ ու կերթամ», ասաց ինքն իրան. «չգարթնացնեմ սրանց, մեղք են: Բայց ի՞նչպես բան անեմ որ սրանք էգուց իմանան, որ ես եկած եմ էլել»: Մտածեց, որ մի թել կապի Հերիքնազի մատին: Տրխի թելի ծայրիցը կտրեց և անցավ Հերիքնազի կողմը: Հերիքնազը կիսով չափ բացվել էր, ձեռքերը կուրծքին դարսել: Արզումանը ձեռքը մեկնեց, բայց ձեռքը էլեկտրական հարված ստացածի պես սկսեց դողդողալ: Նա ետ քաշեց իր կոշտացած ձեռքը ու գլուխը մոտեցրեց, որ լեզվով կամ շրթունքներով վերցնի Հերիքնազի քնքուծ ձեռնիկը: Բերանը բաց արավ Արզումանը ու կամացուկ դրավ Հերիքնազի թաթիկին: Նրա գլուխը ծանրացավ. էլ չկարաց բարձրացնել: Հերիքնազի երազը այդ ժամանակ փոխեց իր կերպարանքը: Նրան թվում էր, որպես թե մի ծառի տակ պառկած է մեջքի վրա և փոքր երեխայի իր կրծքի վրա խաղացնում է: Երեխան թոթոում է իր կրծքի վրա և ինքն էլ «պարա~պ-պարա~պ» է երգում: Բայց հետզհետե սկսեց բեզարել, շնչառությունը ծանրացավ: Ուզում էր թողնել երեխային և գլուխը բարձրացնել, բայց չէր կարողանում: Նրա երազական տեսությունները սկսան փույթ առ փույթ փոփոխվիլ. նրան ճնշում են, խեղդել են ուզում: Վերջապես կարողացավ բղավել Հերիքնազը: Արզումանը կայծակի արագությամբ բարձրացրեց գլուխը և տեղը հանդարտ նստեց: Նա անկողնակալի գլխի կողմն էր, նրան չնշմարեցին:

- Ա՛խ ի՞նչ էր, ինչի՞ ծիկա տվիր.- ասաց Մարիամը զարթնելով:

- Ոչինչ, երազումն էի, պատասխանեց Հերիքնազը, երեսը շրջելով քրոջ կողմը:

- Երեսիդ խաչ հանի:

- Անուն հոր և որդո և հոգուն սրբուն, ամեն. խաչ, օգնյա՛ ինձ. ամենակալ տեր, թող զմեղս իմ:

Այդպես, ինչքան աղոթք գիտեր, մրմնջաց Հերիքնազը և ամրապես գգվելով իր քրոջը կրկին քնի մեջ մտավ: Մարիամի քունը փախավ. էլ չկարողացավ քնել:

- Մարիա՛մ քնած ես թե զարթուն:

- Արզուման, դու ե՞ս, ասաց Մարիամը:

- Ես եմ, հո չե՞ք բարկանա իմ գալուս համար:

- Քոռանամ ես, էր ի՞նչ ես ասում, Արզուման: Դու ի՞նչ գիտեիր, որ Շամիրը տանը չի:

- Ես նրան տեսա:

- Նա էլ քեզ տեսա՞վ:

- Չէ՛, նա ինձ չկարաց տեսնի, էս գիշեր նա չի գա, մնաց Նախաշուն վանքումը:

Այս որ լսեց Մարիամը, միամտվեց և իսկույն վեր կացավ տեղիցը, որ Արզումանի համար ընթրիք պատրաստի:

Հերիքնազը լսելով սրանց խոսակցությունը իսկույն զարթնեց, բայց փոխանակ խնդալու և ուրախանալու, մի տխրության մեջ մտավ:

- Հե՛րիքնազ, քնած ե՞ս:

Հերիքնազը գլուխը բարձրացրեց:

- Ինչի՞ չես խոսում, ասաց Արզումանը, գլուխը դնելով Հերիքնազի կրծքին, որի անուշ հոտն ատել էր մի քանի րոպե առաջ:

- Ի՞նչ խոսեմ,- ասաց Հերիքնազը և սկսավ հեկեկալ:

- Ա՛խչի, լավ ես ըլտ՞ում:

- Ասում են քեզ պիտի բռնեն, ուղարկեն Սիբիր: Ա՛խ, ե... ե... ես կը... կը... կը մե՛ռնեմ...

- Լաց մի՛ լինիր, հոգիս, ինձ ոչով չի կարող բռնի,- ասաց Արզումանը և սկսեց գլուխը շոյելով, ճակատից համբուրելը: - Մի վախի, հո՛գիս, ինձ չեն բռնի: Մի քանի ամիս անցնի, ամեն բան կհանդարտվի:

- Վա՛յ չե, եղպես չըլի:

- Որ եղպես չըլի, էն ժամանակ էլ ուրիշ բան կմտածենք, հիմիկվանից ի՞նչ հարկավոր է դարդ անիլ: Էն ժամանակ քեզ վեր կառնեմ, կերթանք Օսմանլու: Էնտեղ հայ քրիստոնեք շատ կան. մի քաղաքում, մի գեղում կկենանք, մեր գլուխը կը պահենք: Թե որ բանն եղպես է պահի, կգա՞ս որ տանեմ քեզ:

- Քեզ հետ Սիբիր էլ կերթամ, չե՞ թե Օսմանլու: Կերթանք Ստամբուլ: Մարիամին էլ կտանենք:

- Ի՞նչ ենք անում Ստամբուլը, կերթանք Ղարս, Արզրում, էս մոտիկ տեղերը: Բայց Հերիքնազ, մի բան եմ ուզում ասել քեզ:

- Ասա՛:

- Ո՞վ գիտի, աշխարհք է. էսօր մարդ չի իմանում թե էգուց ի՞նչ կգա գլխին: Թե որ բանն էնպես պատահի, որ երկար ժամանակ էլ չտեսնենք մեկմեկու, խոսք կտա՞ս ինձ, որ մինչև իմ մահը չլսես, ուրիշ մարդու չգնաս: Էս նրա համար եմ ասում, որ դու աղջիկ ես, թեկուզ շատ էլ սիրելիս լինիս ինձ, էդ չեն հարցնի քեզ, գոռով կտանեն մի տղի: Շատ էլ որ կհակառակվիս, կփախցնեն, ի՞նչ պետք է անես: Ես տղա եմ, ինձ ոչով չի կարող գոռով աղջիկ տալ: Դու գիտես, որ ես քեզ սիրում եմ, գիտես, որ վաղուց սկսել եմ քեզ սիրել, բայց հույս չունեի, որ դու էլ ինձ ես սիրում: Մտքումս ասում էի, մեծ օջախի աղջիկ է, հպարտ կլինի, կարելի է թե լայաղ չանի ինձ ուզի, ասի՝ մին մենակ տղա է, անումն էլ վեր էլած, թե գող է, բայց հիմի տեսնում եմ, որ դու լավ սիրտ ունես: Իմ կյանքը, իմ ապրացնողը հիմի դու ես: Հենց որ իմանամ թե դու ուրիշի ես գնացել, էն օրը ես գլխիցս ձեռք կվերցնեմ. էլ ո՞ւմ համար, ինչո՞ւ համար պիտի ապրեմ: Մի մեր ունեմ, նա էլ էսօր կա, էգուց չկա, ոտի մեկը գերեզմանում է:

- Ասում ես՝ «դու աղջիկ ես, քեզ գոռով մարդու կտան, գոռով կփախցնեն»: Մեկ որ, խելոք տղան էդ չի անիլ, պետք է առաջ աղջկա կամքը իմանա, տեսնի՝ նա էլ իրանց հավանում է՞, թե չէ: Ամեն աղջիկ հո մեկ չի՛ ըլի, էնպեսն էլ կըլի, որ եղպես մարդու գլուխ կկտրի: Հիմի ինձ ո՞վ կարա փախցնի, մինչև ես ինքս չուզենամ և երբոր ուզենամ, էլ ի՞նչ հարկավոր կլինի փախցնել: Դու տեսնում ես, որ մեր Մարիամը ինձ իրա աչքի լսի պես է պահում, նա իրա գլուխը ետ է դրել ինձ համար: Դրա համար իսկի՛ մի՛ միտք անի: Լավ իմանաս, որ ինչ որ ե՛ս եմ քեզ համար, էն էլ դու ինձ համար: Երբոր իմանամ, մեկի ապրացնողն եմ, կյանքն եմ, էլ իսկի կգնա՞մ ուրիշի: Երբ որ դու ինձ սիրում ես, ես քեզ, էլ ուրիշ ի՞նչ հարկավոր է մեզ: Ես իմ աչքովը տեսնում եմ, որ շատերի սերը մինչև պսակն է քաշում: Պսակվում են թե չէ՝ մարդ ու կնիկ շուն ու կատու են դառնում, էլ չեն սիրում մեկմեկու: Հենց սրա համար մտքումս դրել էի, որ քեզ ասեմ -էսպես մնանք միշտ, որ սիրենք մեկմեկու: Ես հենց իմանում եմ, թե աշխարհքումս ինձ նման բախտավոր ոչով չկա. սաղ աշխարհքը չեմ փոխիլ քո սիրո հետ...

Արգումանը լսելով Հերիքնազի այս դյուցազնական խոսքերը, չիմացավ ինչ պատասխան տա, ինչպես շնորհակալ լինի նրանից: Մինչև այսօր նա սիրում էր Հերիքնազին, որովհետև Հերիքնազը մի հատիկ էր այդ գյուղում իր գեղեցկությամբ, իր արիությամբ: Այն աղջկերանցից էր Հերիքնազը, որին սովորաբար դըզօղլան անուն են տալիս գեղըցիք: Կանացի քնքշության և գեղեցկության հետ նա ուներ այրականություն, որ հարկավոր դեպքում գործ էր դնում և զարմացնում կտրիճներին: Երբ որ նա լինում էր մի խումբ աղջկերանց մեջ իրանց սովորական խաղերի ժամանակ, ոչ մի տղա նրա ահուց չէր համարձակվի նրանց մոտենալ: Երբ որ նա ձի էր նստում սար կամ ուխտ գնալիս, շատ անգամ տղի գդակ էր դնում գլխին և վարժ հեծնողի պես ձին խաղացնում և զարմացնում ամենին: Բոլոր նշնվելու տղերքը նրա աչքում ճանճեր էին թվում. նա ինքզինքը Արաբի-Ջանգի էր համարում և Շահիսամայիլ էր փնտրում: Արգումանն էր միայն նրան գրավում, միայն նրանից էր ամաչում և նրա սերն էր ուզում գրավել: Ահա այս հատկությանց համար Արգումանը նրան սիրում էր, բայց չէր կարծում, որ նրա մեջ կհանդիպի և սիրո, նրա մեջ կգտնի խելք, դատողություն: Եվ ճշմարիտն ասել՝ Հերիքնազը մինչև հիմա կարծես թե չուներ էլ այդ հատկությունքը: Այդ կայծերը նրա սրտի և ուղեղի մեջ թաք էին կացել մինչև այսօր և բարեպատեհ հանգամանքի էին սպասում արտափայլելու: Հերիքնազը սիրել էր մտածել, մտածում էր իր վրա, իր ապագայի վրա, իր սիրած մարդոց վրա, շրջապատի հանգամանքների վրա և որովհետև դրանց մեծ մասի վրա չուներ ոչ մի կանխակալ կարծիք, չուներ նախապաշարյալ խրատատու, այդ պատճառով իր պարզ և բնական դատողությամբ միշտ կամ համարյա միշտ անսխալ եզրակացության էր գալիս և համոզվում իր կարծյաց մեջ: Արգումանը, որ ի բնե մարդու հոգու մեջ թափանցել գիտեր, և իր շրջակա մարդկերանցը անխելահաս արարածներ էր համարում, որ փնտրում էր այսպիսի մարդիկ, որ ավելի ազնիվ, ավելի վսեմ բաների վրա խոսեին, այժմ տեսնելով Հերիքնազի մեջ այդ հերոսական վճռականությունը, սկսեց փոխել իր կարծիքը ինչ որ Հերիքնազի վրա և նրան նայել ոչ միայն որպես սիրականի, այլ որպես հավատարիմ ընկերուհու և իմաստուն բարեկամուհու վրա: Այս կարծրասիրտ երիտասարդի հոգին կարծես տեղըհան էլավ, և նրա աչքերը, որ միայն իր եղբարց մահվան ժամանակ էին թաց էլել, այժմ նորեն սկսան աղբյուրանալ: Բռնեց Հերիքնազի երկու ձեռքը և դրավ իր շրթունքներին և ասաց.

- Հերիքնազ, Հերիքնազ, իմ աննման Հերիքնազ, քու էդ խոսքերը կենդանացրին իմ օխտն ախպորցը: Հենց իմանում եմ, թե հիմի օխտն էլ կշտիս կանգնել, ինձ միսիթարում, ինձ սիրտ են տալիս, թե՛ մի՛ վախենալ, քամակիդ կանգնած ենք: Իմ սիրուն, իմ աննման Հերիքնա՛զ, երբ որ ձեր օջաղն ու մեր օջաղը վառ էին, մեր տներին էսպես փորձանքներ չէին գալիս: Գեղի մեջ մենակ լինելը աշխարհքիս ամեն անբախտություններիցը վատն է: Էսպես չէր լինի, եթե մեր մեջ արդար օրենք, արդար դատատուն ըլներ: Բայց վնաս չունի, ես այսուհետև մենակ չեմ, դու իմ նշանացուն էիր, այսուհետև երկու բանով էլ ավելի ես՝ համ քուրս ես, համ ախպերս...

Հերիքնազը փափաթվեց Արգումանի շլնքովը ու սկսավ նրան միսիթարել: «Մ՛ի վախենալ, աստված ողորմած է», միայն կարողացավ ասել Հերիքնազը և Արգումանի ճակատից համբուրեց: Նոքա երկոքյան լռեցին և այս լռության մեջ երջանիկ էին:

ԺԲ

Վերջապես Մարիամը դուրս եկավ և Արգումանին ներս հրավիրեց հացի:

- Դե, դու է՛լ վեր կաց, Հերիքնա՛զ ջան,- ասեց Արգումանը և ինքը ներս գնաց: Հերիքնազը երկար սպասել չտվավ, իսկույն հագավ շորերը և գնաց Արգումանի մոտ, նստեց նրա վրա թինկ տվածի պես:

Ասում են մթին մեջ ավելի վառ է լինում մարդու երևակայությունը, քան թե լուսի. գիշերը ավելի, քան թե ցերեկը: Բայց արի ասենք. այս երևույթը եթե ճշմարիտ էլ է, մեզ նման մաշված ու մեռած մարդոց համար է: Անարատ հոգոց մեջ երևակայությունը միայն վառ է, թե ցերեկ լինի, թե գիշեր, թե լույս լինի, թե մութ: Բայց թողնենք այս փիլիսոփայությունը...

Արգումանը սաստիկ քաղցած էր և առավոտյան էր կերել մի կտոր թուրքի սաջահաց, բայց Հերիքնագին տեսավ թե չէ, ստամոքսն իր պահանջից ետ կացավ:

- Ջարմանալի՛ բան է. ես ամեննին իշտահ չունիմ,- ասաց նա- բայց միտս է, որ էսօր սիրտս թրթռում էր սաստիկ քաղցածությունիցս:

Մարիամը գիտեր, որ ուրախությունը իշտահ փակել գիտե, բայց ախորժակ բանալու հնարքը նույնպես գիտեր: Մի քյոռօղլու բաժակ արադով լցրեց տվավ Արգումանին, ասելով «Իմ ու Հերիքնագի կենացը մի ստականով պիտի դադարկես»: Արգումանը ոչ օղի և ոչ գինի խմելու սովորություն չունեց, բայց այդ խոսքի համար թույն էլ որ լինեք կիսմեր: Մի չաղ հավ էր եփել Մարիամը և մի քանի ձու խաշել: Լավ ախորժակով կերավ Արգումանը. բայց հիմի էլ կշտանալու զգացմունքն անհայտացավ: Մարիամը տեսավ, որ Արգումանի ծամելիքները դադար առնելու մտադրություն չունեին, վեր կացավ մի մեծ աման սալ-սալ մածնով լցրեց դրավ առջևը: Այս էլ սրբեց մեր հերոսը, և հետո ասավ-չանես բեզարեց, էլ ոչինչ չեմ ուզում: Ութ օր կա, ինչ որ էսպես իշտահիլի հաց չեմ կերել: Այս միջոցին աքաղաղը կանչեց:

- Այ գահրըմա՜ր... -ասաց Արգումանը համարյա աքաղաղի չափ բարձր ձայնով: Երնակ մութն ընկներ աշխարհքի վրա, էլ մեկ սաղ տարի չլուսանար: Էս ի՞նչ է, էս սհաթիս մթնեց, հիմի ուզում է լուսանա՞:

- Կուզե՞ս, մի սաղ տարի քեզ մի էնպես մութը տեղ գցեմ, որ սատանեն էլ չգտնի,- ասաց Հերիքնագը:

- Որտե՞ղ կգցես:

- Մեր մեծ տան ներսի օթախը: Օխտը տարի կըլի էդ օթախը մարդ ոտք չի դրել: Կո՛ւզես, արի գնանք, տե՛ս:

Արգումանի հետաքրքրությունը շարժեցավ, և իսկույն վեր կացավ տեղիցը, որ առանց ժամանակ կորցնելու տեսնի՝ ի՞նչ օթախ է այդ: Արգումանը լսել էր սրանց մեծ տան համբավը, բայց ինքը չէր տեսել: Մի անվառ ճրագ ու լուցկի վեր առան և մեծ տունը մտնելով վառեցին: Դիմացի պատերը Արգումանի աչքումը չերևացին և կարծես թե տան մեջ չի:

- Ա՛խչի, էս ո՞ւր բերիք ինձ,- հարցրեց Հերիքնագին:

- Ա՛ռաջ արի, մի վախենալ,- ասաց Հերիքնագը:

Արգումանը մի քանի քայլ առաջ գնալով ճրագը բարձրացրեց և սկսավ իր չորս կողմը նայել: Ահագին մեծության, կոնաձև մի շինություն էր այս տունը և վերև նայողին թվում էր, թե ուր որ է, պիտի փլի վրան: Ութ սարսափելի հաստության սյուների վրա էին դարսված առաստաղի հաստ ու երկար գերանները, որոնք արդեն կիսով չափ փտել էին և մոտ էին կործանվելու: Այդ իսկ պատճառով ոչինչ բանի համար գործ չէին դնում այդ տունը, բայց չէին էլ ուզում քանդել այդ հայրենավանդ հարկը, որ միշտ միտները գցի իրանց նախնյաց մեծությունը:

Հերիքնագը առաջնորդեց Արգումանին դեպի իր ասած սենյակը, որ թեև ներսի օթախ անունն էր կրում, բայց կորած կորաքամակ մի մեծ շինություն էր, բավականին երկար և ընդարձակ:

- Ահա՛ քեզ տուն,- ասաց Հերիքնազը: Ժամանակով մեր հարսները էստեղ են էլել կենալիս. մի տարի էլ դու հարսնություն արա: Իստակ կավլեմ, լավ կսրբեմ, կշինեմ քեզ համար, ամեն օր հացդ ջուրդ կբերեմ, շատ վախտ էլ մորդ կկանչեմ, կգա էստեղ քեզ կտեսնի, մինչև կտեսնենք բանն ինչպես է ուզում վերջանա: Հը, ի՞նչ կասես:

- Չէ՛, Հերիքնազ ջան, դու մի՛ վախիլ, ես առանց էստեղ մնալու էլ քեզ շուտ շուտ կտեսնեմ, էլ ի՞նչ հարկավոր է, որ ինքս ինձ բանտի մեջ գցեմ: Բայց էստեղ մի բան միտս ընկավ: Մի ժամանակ նորասպասկներին բերում էին էստեղ համբուրելու, ո՞ւր է էն օջախը:

- Էս մեծ տան օջախն է, արի տանեմ նշանց տամ:

Երբ որ գնացին օջախի մոտ, որ մեծ տան կենտրոնումն էր, Արզումանն ասեց:

- Հերիքնազ, դու հո հավատում ես, որ էս օջախը գորավոր է:

- Էդ ի՞նչ խոսք է: Մեռնիմ սրա ողորմությունին: Ես ամեն կիրակշտեքի, ահա տեսնում ես, էս քարի վրա մոմ եմ վառում: Երբ որ իմ հորն ու մորը տեսնում եմ երագումս, իմ հերը էստեղ է ըլում նստած, իմ մերն էլ էստեղ, իրարու դիմաց: Նրանք սաղ վախտն էլ միշտ էդտեղ էին նստում: Երբոր իմ հերը տանը չէր ըլում, ոչով չէր կարող նրա տեղը նստել. բազի վախտ էրեխեքը թե կնստեին, էդ էր, թե չէ ուրիշ մարդ չէր կարող: Հարսներն էլ երբ որ բան չին ունենում, ներսի օթախումն էին նստում. Հացի վախտն էլ կգային էսպես շարքով կկանգնեին:

- Ջարմացք բան է, ինչպե՛ս էլավ, որ էս շեն օջախը էդպես մի բաշ հանգավ:

- Բա դու որտեղացի՞ ես, իսկի չես իմացել:

- Ո՞նց չեմ իմացել: Իմացել եմ, որ խուլերի տարին ձեր տանիցը շատ մեռնող է եղել, իմացել եմ, որ խուլերից հետո տավարի ազարն եկավ, ինչպե՛ս չեմ իմացել, դիփ էլ գիտեմ, ևս էս եմ ասում, թե... մախլասի, աստըծու փառքը շատ ըլի, ինքը տալիս է, ինքն առնում...

- Շատ անգամ, երբ որ մորս տեսնում եմ էստեղ նըստած, ես իմանում եմ, թե նա սաղ է, մեռած չի, գլուխս դնում եմ մորս գոգումը, նա էլ ձեռն է քսում գլխիս, երեսիցս պաչում, բայց իսկի բան չի ասում, բան չի խոսում. ինչքան մտքումս գնում եմ, թե մի անգամ էլ որ երագիս մեջ տեսնեմ, հարցնեմ, ասեմ, «նանի ջան, ինչի՞ չես խոսում», հենց ուրախանում եմ ու գնում կշտին նստում: Բայց էն գիշերը, որ դու եկար մեր տուն, էն գիշերը տեսա էլի մորս, շատ տխուր, վրես բարկացածի պես էր երևում:

- Հետո ի՞նչ մտածեցիր, ինչի՞ պետք է էդպես բարկացածի պես ըլներ:

- Ո՞վ գիտի, կարելի է թե նրա համար ըլներ, որ ես...

- Որ դու նշանված չես, ու ինձ սիրում ես, էդ չե՞ս ուզում ասել:

- Հա:

- Հերիքնա՛զ ջան, գիտե՞ս ինչ կա: Ես ուզեմ էի օրինավոր նշանավեք անեմ, բայց բանն էսպես եկավ: Ես ինձ մոտ մի խաչ մանեթ ունեմ: Էսօր քանջալի ծերով ծակեցի դաստր քեզ համար, որ շլնքիդ կապես:

Այս ասելով Արզումանը հանեց քիսիցը մի խաչ մանեթ:

- Ահա՛ քեզ նշան: Թե որ կուզես, դու էլ քու մատնիքներիցդ մինն ինձ դուր: Արի՛, իմ հոգի, չոքենք էս օջախի դրաղին, սրա քարիցը համբուրենք, թո՛ղ քու հերն ու մերը տեսնեն, մեր նշանն օրհնեն:

Հերիքնազը հնազանդվեց: Արգումանի ձեռքից առավ խաչ մանեթը, իր մատից մի մատանի հանեց, տվավ Արգումանին: Չոքեցին, համբուրեցին օջախի քարիցը, և հետո իրան համբուրվեցին: Որքա՞ն սեր, որքա՞ն սրբություն կար այդ համբուրի մեջ...

Մարիամը տեսավ, որ ջահելներն ուշանում են, շուտով գնաց նրանց հետքից, և մեծ տան մուրը անկյունում կանգնած՝ ականատես վկա էր այդ բոլոր անցքին: Նա ձայն չէր հանում և չէր ուզում խանգարել նրանց արարողությունը, որ ի սուրբ սրտանց էր: Երբոր իրար համբուրեցին, հետո չոքեցին օջախի քարից համբուրեցին, նա այդ ժամանակ միայն մոտեցավ և ասեց.

- Ուխտներդ ընդունելի ըլի, աստված մուրասներիդ հասցնի:

- Ամեն, ամեն,- ասեցին միաձայն Հերիքնազն ու Արգումանը այնպիսի եղանակով, որից հասկացվում էր, թե սոքա ավելի նշանավոր ուխտ ունեին, քան թե քարերից համբուրելն էր:

Այդ միջոցին աքաղաղը երկրորդ անգամ կանչեց և մեր փախած Պետրոսին իմաց տվավ, որ ժամանակ է ապաշխարելու երթալ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍՆ

Ա

Ամառ էր: Դ... գյուղի ժողովուրդը սովորություն ուներ ամեն ամառ գյուղ գնալու: Գեղամա լճի հյուսիսային ծայրից, ուր ընկած են Դիլիջանու սարերը, մինչև Փարվանա լիճը, որ Ախալքալաքի և Ալեքսանդրապոլի մեջտեղն է գտնվում, բազմաթիվ լեռանց գոտիներ ու խումբեր կան, որոնց մեջ թեն չկա երևելի մեծության մի սար, որ գրաված լինի ճամփորդների ուշադրությունը, բայց իրենց ծաղկափթիթ գագաթներով և ականակիտ աղբյուրներովը երևելի են մեծամեծ լեռներն անգամ:

Ահա այս սարերը, որ ձմեռ ժամանակ անմարդաբնակ են լինում և անհյուրընկալ իրանց բուք ու բորանով, ամառ ժամանակը կատարյալ դրախտի են փոխարկվում, հյուրասիրելով իրանց ստորոտներում և լանջերի ու գագաթների վրա անթիվ ոչխարներ ու տավարներ:

Որքան երևելի է Արագածը իր պատվական արոտատեղիներով ու անմահական ջրերովը (որոն համար իսկ թարաքամեքը Ալա-յաղ անունն են տալիս), որքան երևելի են Արցախի և Սյունիքի սարերը, նույնքան և ավելի ևս երևելի են Գուգարաց աշխարհի սարերը-Լավարը, Լոքը, Ղարախաչը, Ագրիգառը, Լիդաղը և ուրիշ անթիվ սարեր, որոնք կարծել են տալիս սարեցուն, որ եղեմական դրախտն այստեղ է եղել, ուր Ադամն ամառը բնակվելով՝ ձմեռն արտաքսվել գնացել է Ղարայազ:

Այս սարերի մի քանիսի ստորոտում անտառներ էլ կան, այդ կողմանե երևելի են մանավանդ Լոքի և Լավարա հյուսիսային ստորոտները, որոնց շատ տեղերում, իրանց անթափանցելի և դժվարամատչելի լինելովը, կացնի ձայն չի լսված դեռևս: Այս անտառների մեջ կա որսերի առատություն: Այստեղ բոլուկներով խոզեր, թաբունով եղջերուներն իրանց գոռոցով դըմբացնում են այդ ձորերը: Այս սարերումը կան և անմատչելի ձորեր ու հովիտներ, որոնք միայն ավազակաց են լինում պատսպարան: Սրանց մեջ ամենանշանավոր Ղարանլըղ-Դարա ասվածն է, որ նշանակում է մթին ձոր. պակաս չի և Շեյմաղը, որ մի նշանավոր ավազակի անուն է կրում:

Այս տեղը մոտիկ լինելով Տաճկաստանից, երկու կողմի ավազակների հաղորդակցությունը հեշտանում է, մի կողմից մյուս կողմն են փոխադրում իրանց կողոպուտը:

Սարեցիք ամբողջ ամառը մի տեղ անշարժ չեն մնում, այդ երկու կամ երեք շաբաթը մի անգամ տեղերը փոխում են, որ տավարների համար խամ արոտատեղիներ ունենան: Այս տեղափոխությունը մի առանձին անհարմարություն չի պատճառում. դժվար չէ իրանց շարժական տները, որոնք կամ վրան են լինում, կամ ալաչուխի քեչա հյուսած եղեգնապատով, հավաքել մեկ տեղից և մեկ ուրիշ տեղ տանել: Այդ բնակարաններին մեր հայերն ասում են դագա, իսկ դարաբաղցիք կոկալ: Իրենց բնակելու տեղերին ասում են ուրդ, թուրքերեն յուրթ գուցե օրդու լինի իսկը, որ բնական ասել է: Հայերի ուրդերը բոլորն էլ մի հատուկ անուն ունեն, որոցմե երևելիներն են՝ Քամի ուրդ, Լանջիվեր ուրդ, Ներքին ուրդ, Վերի ուրդ, Միջի ուրդ, Ցեղի ուրդ, Մելիք Ապովի ուրդ, Պետի (Պետրոս), Պուղի (Պողոս) և այլ շատ ուրդեր:

Երբ որ ուրդը կամ մի հովիտ, մի ձոր, մի սար մարդու անուն է կրում, այդ ցույց է տալիս, որ այն մարդը մի նշանավոր գործ է կատարել այնտեղ: Այսպես պատմում են, որ Մելիք Ապովը այժմ իր անվանը նվիրված ուրդումը յոթ մարդու գլուխ է կտրել, երեքին էլ սաղ-սաղ մաշկել, միայն երկուսին է ազատություն տվել, որ երթան իրենց աշխարհքումը իմաց տան: Պողոսի համար նույնպես պատմում են, թե ինքն ու իր նշանածը (հարսնացուն) իրարու կուռ բռնած էր ուրդովը անց կենալիս են էլել, որ գնան Սարու յալ, իրանց գագեքը: Հանկարծ ավազակները շրջապատում են, ուզում են իրա նշանածին, ինքը թուրը հանում է ընկնում նրանց մեջ. վեցի գլուխն է կտրում, չորսի միջիցն է կիսում, բայց ավազակները շատ ժամանակ չեն տալիս. ութ-ինը հրացան մեկեն արձակելով գյուլլախորով են անում արի երիտասարդներին: Իր սիրելու մահը տեսնելով, Պողոսի նշանածը՝ Ջառին ընկնում է խանչալի վրա և ինքն իրան սպանում: Եվ այսպես երկու անարատ հոգիք անթառամ պսակին են արժանանում: Եվ ամեն անգամ, այնտեղով անցնելիս, մեծերը պատմում են փոքրիկներին այց անցքը, որ մեծ տպավորություն է գործում լսողների վրա:

Բ

Վարդավառի շաբաթ օրն էր: Սարու յալը, որ վարդի կոկոնի նմանություն բերող մի սար է, հեռվից նայողին այսպես է թվում, թե ահագին մեծության մի ծաղկեփունջ է: Ինչ գույնի ծաղիկ ասես, որ նրա վրա չկար, մին քան գմյուսը պայծառ, մին քան գմյուսը հոտավետ: Հարս ու աղջիկ գուզվել, զարդարվել էին այդ օրը և այդ սարը ծաղիկ քաղելու էին գնացել, որ մյուս օրը կատարեն վիճակախաղի հանդեսը:

Զգիտեմ ինչիցն է, ամեն տեղ վիճակախաղի հանդեսը Համբարձման տոնին են կատարում, իսկ Ղարաբաղ և նույն տեղից գաղթածները՝ Վարդավառին: Այս էլ պետք է ասել, որ ոչ մի տեղ Վարդավառը այսպես փառավոր կերպով չի տոնվում, ինչպես Ղարաբաղում: Նրանք չեն ասում Վարդավառ, այլ Վրթնուր, որ կնշանակի վարդավոր, և այս է հենց այս տոնի էլ պատմական նշանակությունը, որովհետև Վարդավորը Անահիտն էր, որ ուներ վարդի մատ և ասվում էլ էր Վարդամատն: Ծաղիկ քաղողների մեջն էր և մեր Հերիքնազը, որ ամեն ծաղիկ պոկելիս, ամեն մի խոտի դիպչելիս խղճահարվում էր, թե մեղք չե՞ն այս ծաղիկները, որ այսպես անգթությամբ կտրում, հեռացնում ենք իրանց արմատից. սրանք էլ հոգի ունեն, սրանք էլ մուրազը փոքներումն են թողում: Արդյոք սե՞րն էր նրան այս աստիճան քնքշացրել: Որ ծաղիկը որ ավելի դալար, ավելի պայծառ էր լինում, նրանց չէր դիմըշում ձեռ տալ, աշխատում էր այնպես քայլել, ոտներն այնպես փոխել, որ ոչ մի խոտ չճխլի, չթառամեցնի: Այս մտքի հետ ընկած՝ ի՞նչ ասես երևակայում էր Հերիքնազը: Մի ծաղիկ նրան թվում էր որպես նորահարս, մյուս որպես նորափեսա, մեկը նորահաս, մյուսը դեռ մանուկ, մեկին պաշպչում էր, մեկելի կշտին նստում, նայում էր, զմայլում, հիանում էր նրանց ձևի կանոնավորության և համաչափության վրա և այնպիսի բաներ և հատկություններ էր նշմարում, որ մինչև այսօր իր աչքին չէին զարնվել, իր ուշադրությունը չէին գրավել: Մինչև այսօր նրանք անշունչ բաներ էին, որոնց պոկել և հոտ առնել կարելի էր միայն, առանց զննելու. բայց հիմի բոլորն էլ շունչ, բոլորն էլ հոգի առած իրա հետ խոսում էին: Այնպես էր թվում

Հերիքնագին, որ այս ծաղիկները իրան լավ ճանաչում են, գիտեն նորա անցյալը, ներկան ու ապագան, միայն լեզու չունին, որ հայտնեն իրան, մխիթարեն նրա տխրած սիրտը: Մյուս աղջկեքը ուրախ ու զվարթ երգելով, իրարու տակ ու գլուխ ընկնելով, գլորվելով վազվզում էին մեկ թուփից մյուս թուփը մեկ ծաղկից դեպի մյուսը, ասում էին՝ «տեսնենք ո՛վ շուտ կհասնի էն բարձր աղնթափի ծաղկին, ո՛վ շատ կքաղի, ո՛վ ավելի շատ գույն ծաղիկ կունենա» և այսպես վաղվրզելով բավականին հեռանում էին, իսկ Հերիքնագը չէր մասնակցում նրանց զվարճությանը, չէր վազում նրանց հետ, նա կարծես գիտությամբ ետ էր մնում, որ մենակ մնա և շատ էր սիրում այդ մենակությունը: Մյուս աղջկեքը հասել էին սարի գագաթը, բայց ինքը դեռ նրա ստորոտումն էր և չէր էլ ուզում նրանց հետևից հասնել, որ չզրկվի իր քաղցր ցնորքներից:

Արդեն հինգ ամիս էր անցել, ինչ որ Արզումանին չէր տեսել, նրանից որ մի համբավ չուներ: Այդ հինգ ամիսը տարուց ավելի էր թվում Հերիքնագին: Հինգ ամսվա մեջ բավական կերպարանափոխվել էր Հերիքնագը: Նրա աչքերը, որ առաջ էլ Հայկուհու աչքեր էին՝ թուխ-թուխ, խոշոր ու վառվռուն, բայց մի տեսակ ապշություն ունեին, որ բնական է անկիրթներին, այժմ այդ աչքերի փայլն ու հայեցողությունը մի նոր կերպարանք, մի նոր գորություն էին ստացել, որով թափանցում էր նա դիտելի առարկայի մեջ, թափանցում էր մարդու սրտի և հոգու խորքերը: Նրա դեմքի գծագրությունը առաջ էլ գեղեցիկ էր, բայց այժմ փոխվել էր արտահայտությունը, որ ավելի վսեմ, ավելի սքանչելի էր: Առաջ նա մի գեղեցկուհի էր, իսկ այժմ մի աստվածուհի արամազոյան գերդաստանից, որ Հելիկոնյան լեռներից տեղափոխվել էր Սարու յալ, որ մի քիչ ժամանակ անցկացնի հողեղենների հետ: Չքնադատիպ, անման արարած, պաշտելի՜ Հերիքնագ...

Վաղուց արդեն ազապ տղերանց երևակայության միակ նյութը Հերիքնագն էր: Անհարմար էին համարում Հերիքնագ անունը տալ նրան, Դունյա գյոզալի էին ասում, Արաբի-Չանգի, Ասիլ ու Մեհրի, Գյուլլուզար, և առհասարակ աշխատում էին իրենց սիրած վեպերի հերոսուհիների անունը տալ նրան, բայց ոչ մեկ չէր կաշում, նա մնում էր դարձյալ Հերիքնագ: Շատերը խաղ էին կապում նրա վրա և կամենում էին Արզումանի արկածքներին նախապատճառ շինել տալ նրան, բայց չէին կարողանում հաջողացնել, չէր ընդհանրանում: Մի բիծ, մի արատ չէին կարողանում դնել նրա վրա, որովհետև նա գորավոր օջախի զավակ էր, ժողովուրդը պատկառանքով էր նայում նրան և համոզված էին, որ մի որևիցե անտեղի ակնարկություն դեպի նա անպատիժ չի մնալ:

Շատերը խնամախոս եկան հարուստ ու շեն տներից, շատ հեռավոր գյուղերից և քաղաքից, բայց ամենքն էլ մերժվեցին: Շատերը փորձ արին փախցնելու, բայց տեսան, որ Հերիքնագին փախցնելը դժվարին գործ է և անհնարին, քանի որ նա ինքն իրան պաշտպանելու և քաջություն ունի, և զենք:

Ոչ ոք բացի Մարիամից, չգիտեր, որ Հերիքնագը նշանված է: Շշունջ կար միայն, որ Հերիքնագը սիրահարված է Արզումանի վրա, բայց ձեռներին ոչ մի փաստ չունեին: Շամիրը շատերին էր խոսք տալիս, շատերից ընծաներ առնում, որից մի ձի, որից մի հրացան, բայց նպատակին չհասնելով ընծաները ետ էր դարձնում: Մի մեծ պատերազմ էր այս, բայց Հերիքնագը այս պատերազմից հաղթող դուրս եկավ և հաստատ մնաց իր սիրո մեջ:

Հերիքնագը տեսավ, որ իր ընկերները շատ են հեռացել, էլ չուզեց նրանց հետևից հասնել: Նստեց տեղնուտեղը և սկսեց իր քաղած ծաղիկները երգելով փնջել: Առաջ «ջանգյուլում» երգեց մեղմ ձայնով, հետո սկսեց բայաթի: Բայաթին նրա սիրտը այնպես շարժեց, որ արտասունք եկավ աչքերից: Լավ էլավ Հերիքնագը, առաջ կամաց, բայց քիչ-քիչ ձայնը բարձրացրեց և սկսեց բոլոր ուժով գոռալ, որ մեկ անգամից դուրս վիժե բոլոր կսկիծը:

Հինգ ամսվա մեջ շատ բան էր զգացել Հերիքնազը, շատ էր տխրել, բայց ոչ մի անգամ չէր լաց էլել: Նրա սիրտը քարացածի պես էր: Բայց հիմա, երբ աչքը ձգեց իր չորս կողմի սարերի վրա, երբ երևաց Ղարայլըխ-Դարան, որ մութ անդունդի նման երկարումն էլ ձգվել էր երկու ահագին լեռների միջով, Հերիքնազի սիրտն ուռավ և ուզեց կուրծքը պատռել: Ահա՛ էդ ձորն է Արզումանի բնակարանը, ասում էր նրա սիրտը և ուզում էր թռչել դեպի այն կողմը:

Հերիքնազը երկար, երկար ժամանակ նայեց դեպի Մթին ձորը և մի տխուր տպավորություն ստանալով, աչքը ձգեց մյուս բլուրների և սարերի վերա, որոնք նույնպես տխրությամբ էին նայում իր վրա: Մի տխուր նախազգացմունք դրդեց նրան, թե այս վերջին անգամն է, որ զմայլվում է իր ծննդարանի շքեղ տեսարաններով, էլ կաթնաղբբի ջրերիցը չպիտի խմի, էլ Բոխտո սարի հաղաջիցն ու մոռիցը չպիտի ուտի, էլ Ջուխտակ աճարքու վրա կարմիր թել չպիտի կապի, որ հիշատակ մնա, մյուս տարին գա մի նոր թել ավելացնի, էլ Սարու յալի վրա ծաղիկ քաղելու չպիտի գա... Այսպիսի տխուր մտածումնքներից հետո մի թալկություն եկավ վրան, պառկեց ցողաթաթախ ծաղիկների մեջ և քունը տարավ: Մարիամը տեսավ, որ Հերիքնազը բավական հեռու է մնացել, վախեցավ, թե մի փորձանք չպատահի, մանավան նկատելով՝ որ հեռվից ձիավորներ են գալիս այնպիսի արագությամբ, որ կարծես թե Հերիքնազին փախցնելու են գալիս: Իր հետ մի խումբ աղջիկ առավ և սկսեց սարիցը վայր իջնել դեպի Հերիքնազը: Ձիավորները Հերիքնազին չնկատելով՝ ուղղակի դիմեցին դեպի Մարիամի խումբը: Նրանցից մինը վայր իջավ ձիուցը: Մարիամը ճանաչեց, որ Արզումանն էր, և իսկույն մոտ գնաց բարևեց: Արզումանը մի քանի խոսք ասեց Մարիամին և իսկույն ձին հեծավ ու կայծակի արագությամբ հեռացավ իր ընկերների հետ: Աղջկերքը ուրդ հասան թե չէ՝ չավարին ամեն տեղ, թե Արզումանին տեսանք, Մարիամը նրա հետ երկար խոսեց, բայց մենք չիմացանք թե ինչ խոսեցին:

Գ

Այս շաբաթ երեկոյին մի առանձին ուրախություն և զվարճություն էր երևում սարեցոց մեջ, մանավանդ ջահիլ աղջիկների և տղաների: Միակարգ շարված դագեքի առջև խարույկներ ավելի էին թեժացել: Կարմրաթուշիկ հարսն ու աղջկեք պատել էին կրակների չորս կողմը: Մի տեղ շվի էին ածում, մի տեղ երգում, բայց ամենից շատ հավաքվել էին պառավ Հոռոմի մոտ, որ սկեսրություն ու մայրություն էր անում ամենքին և առանց նրա հրամանի ոչինչ անել չէին կարող մյուսները:

Երկինքը բավականին պարզ էր այս գիշեր: Թեպետ լուսինն արդեն անցել էր արևմտյան սարերի քամակը, բայց այնտեղից դարձյալ օգնում էր երկնքի պայծառ աստղերին և լուսավորում մոտակա սարերն ու ձորերը: Բազումք աստեղատունը բավական բարձրացրել էր և ցույց էր տալիս, որ մոտ է կես գիշերը, բայց այս գիշեր կարծես ոչ ոք մտադրություն չունեի քնելու: Սրա պատճառն այն էր, որ առավոտյան արշալույսին աղջկեքը իրանց քաղած ծաղիկը պետք է տանեին յոթն աղբյուրի ջրով ցողեին. իսկ տավարածները պիտի աշխատեին նրանցից այդ ծաղիկը խլելու: Սա մի կռիվ էր, որ կատարվում էր տղայոց և աղջկերանց մեջ, որից առաջ է եկել և կռվածաղիկ բառը: Եթե աղջկերքը ծաղիկը խլել տան, պետք է տղաներին ընծաներ տալով՝ ետ առնեն: Ընծա լինում է մի քանի ջուխտ նախշուն գուլպա և զանազան ուտելիք-ձվածեղ, սեր, գաթա: Տղերքը այնքան ընծաների համար չէին աշխատում, որքան ազատվելու համար այն ամոթահարությունից, որ պիտի կրեն աղջիկներից, նրանց ծաղր ու ծանակը պիտի դառնան, եթե չկարողանան խլել: Իրավունք ունեն և գողանալու ծաղիկը, որ մի բղուղի մեջ թաքցրած են պահում այս գիշեր:

- Ա՛յ տղեք, քի՛չ լախրահաչի տվեք, գնացե՛ք շնթրոկեցե՛ք: Առավոտները ձեզ վեր կացնել չի ըլում, օրը կես օր է ըլում, որ կովերն արոտ եք տանում,-ասեց պառավ Հոռոմը բարկանալով տավարածների վրա:

- Հը՛մ, էդ քու բանը չի. ուզում եք մեզ քննազնեք, որ դուք ձեր բանը լավ տեսնեք հա՛: Տղե՛րք, սուտ է ասում. խաբում է մեզ. չըքնեք,-ասաց տավարածների գլխավորը:
  - Չըքնեք էլ, ոչինչ չեք կարող անել, անմեղ եք անուշ քունների կոտորում,-ասեց մի աղջիկ հեզնելով:
  - Դուք մագ մանեցեք, առավոտը ձեզ կրծկիլ կտանք ձեր մանածը,-սրախոսեց մի տավարած:
  - Հաչեցեք ինչքան կուզեք, մենք էնքան շատ ենք, որ մեզ ոչինչ չեք կարող անել:
  - Ինչքան էլ շատ ըլիք, էլի տակի դուր ձերն է...
  - Վո՛ւյ, գետինը մտնես...
  - Քեզ հետ կմտնեմ թեկուզ դժողքը...
  - Քու խրատողի էրեսիցը կպչես:
  - Դո՛ւ ես իմ խրատողը:
  - Թաղեմ արևդ, ես քեզ ե՛րբ եմ խրատել:
  - Գիշերս կխրատես, ես խելոք կկենամ:
  - Ես գիտեմ, քեզ ինչպես կխրատեմ: Այս ասելով աղջիկը մի խնձոր վեր առավ, որ տղայի գլխին խփի. նա փախավ, գլուխը պրծացրեց:
  - Ախչի, թողեք էդ շներին, ի՞նչ եք հաչեցնում,-ասաց Հոռոմը: Դուք քաշվեցեք ձեր տեղերը, թող դրանք էնքան կենան, որ ջանները դուրս գա: Թե որ դոչադ տղեք են, առավոտը կերևա:
  - Կերևա, հալբա՛թ կերևա: Մի Հերիքնագ ունիք, նա էլ հրեն տեղումը պառկած դելն է տալիս. էլ ո՞վ ունիք, որ ձեր երեսը պարզ անի,-ասաց տավարածների գլխավորը, որ մողրովից ավելի իշխանություն ուներ ամեն տավարածների վրա: Մա վեր կացավ տեղիցը և մյուսների հետ հեռանալով՝ կարգադրություն արավ: Ամեն աղբյուրի մոտ չորս-հինգ հոգի ուղարկեց, որ պահպանեն մինչ լույս:
- Հերիքնագն այս նախատոնեքին ներկա չէր: Ծաղկաքաղից տուն հասավ թե չէ՝ Հերիքնագի ջանն սկսեց կոտորատվիլ և ծնոտիքն իրար զարկելով իմացրին նրան, որ այս է ահա դող ասած բանը, որ ունեցած չէր երբեք: Արդեն տասնութ տարեկան էր Հերիքնագը, բայց դեռևս ոչ մի անգամ հիվանդացած չէր: Երկու տարեկան ժամանակն էր ծաղիկն ու կարմրուկը հանել և այն էլ շատ թեթև, և չէր էլ հիշում ինքը: Իսկ այժմը ընկել էր դողի անգութ ճանկերը, որ բավական դողացնելուց հետո, ձգեց մի անտանելի տաքության մեջ, և Հերիքնագը սկսեց դելը դալ:
- Արզումանն այսօր Մարիամին տեսնելով Մարի-յալումը ժամադիր էր եղել վերի աղբյուրի մոտ տեսնելու Մարիամին այս գիշեր: Մարիամը գնաց նշանակախ տեղը և գտավ Արզումանին, որ այնտեղ թաք կացած սպասում էր:
- Ասա տեսնեմ ի՞նչ ունես ասել,-ասաց Մարիամը:
  - Էն եմ ուզում ասել, որ էս քանի ամիսը էն կողմումն էի (սահմանից դուրս): Էնտեղ մի քանի ծանոթներ գտա նրանք խոսք տվեցին ինձ, որ լավ կընդունեն և լավ կպահպանեն, եթե գնամ իրենց մոտ բնակվեմ: Հիմա ուզում եմ Հերիքնագին առնել, էն կողմն անց կենալ. Էնտեղ, ինչպես մեր օրենքն է, կպսակվենք և մեզ համար հանդարտ կապրենք:

- Ես համաձայն եմ, Արզուման. թեպետ շատ դժվար է ինձ համար մի հատիկ քրոջիցս գրկվիլ, բայց լավ է էղպես անել, քան թե սաղ աշխարհքս մեզ վրա հաչացնել: Բայց գիտե՞ս, Հերիքնազը հիմա հիվանդ պառկած է, դողացնում է, պետք է մի քիչ համբերես: Էգուց չէ էլօր կերթանք Ներքին ուրդը՝ էնտեղ չորս կողմն անտառ է. կարող ես մթնով գալ Ջուխտակ աճարքու մոտերքը, ես էլ կգամ էնտեղ, երբ որ լավացած լինի Հերիքնազը, քեզ իմաց կտամ...

Հենց այս միջոցին մի քանի տավարածներ շրջապատեցին Արզումանին և Մարիամին: Արզումանը դրանց տեսնելով՝ հեռացավ, իսկ Մարիամին բռնեցին:

- Ծաղիկդ մոտդ է, տո՛ւր, բղավեցին երեք-չորս տավարած:

- Ի՞նչ ծաղիկ, ի՞նչ էք ասում,-ասաց Մարիամը շփոթվելով:

- Թողեք, թողեք,-ասացին մյուս տավարածները, որոնք ճանաչեցին Արզումանին,-դրանց ծաղիկը ուրիշ կովածաղիկ է, մեր ուզած ծաղիկը չի: Եվ սկսեցին մեկ մեկի ականջում փսփսալ-տեսա՞ր, տեսա՞ր, Արզումանն էր, Արզումա՛նն էր...

Դ

Մյուս օրը սովորական հանդեսը շատ փառավոր կերպով կատարեցին աղջկեքը: Ծաղիկը կիսել էին և տվել երկու խումբի ձեռքը: Առաջին խումբի ձեռիցը խլեցին տավարածները և ուրախությունից գժվածի պես փախան: Իսկ մյուս կեսը աղջկեքը տարան ցողեցին իրանց ուզածի պես և վերադարձան ուրախ-ուրախ: Տավարածները երբ որ իմացան իրանց խաբված լինելը, խլած ծաղիկները խաչաձև փնջեցին և կախեցին կովերի ճակատներից: Այսպիսով համ կովերը զարդարվեցին ծաղիկներով, համ աղջկեքը կատարեցին իրանց հանդեսը առանց տղաներին հարկ վճարելու: Բայց տղեքը մտածեցին, որ այս խորամանկության վրեժը մյուս տարի առնեն և սրանով մխիթարեցին իրանք իրանց:

Առավոտը վաղ վեր կացավ Հերիքնազը և ուզում էր հանդեսին մասնակցել, բայց Մարիամը թույլ չտվավ, թե՛ կմրսես, դողդ կկրկնվի, տաք կաց, որ լավանաս շուտով: Նա չպատմեց իր գիշերային այցելությունը, չասեց, որ Արզումանին տեսել է, որ Հերիքնազին մի նոր մտածմունքի մեջ չձգե:

Հերիքնազը երկու մատանի ուղարկեց Մարիամի ձեռով, որ գցի բղուղի մեջ: Մատնիքներից մեկն իր համար էր, իսկ մյուսն Արզումանի: Այդ մատնիքները հանեցին թե չէ, նրանց հարևան աղջիկը բերավ Հերիքնազին տվավ և պատմեց, թե որի համար ինչ վիճակ դուր եկավ:

- Դե ասա տեսնեմ. Մագթաղ ջան, սրա համար ինչ դուրս եկավ,-ասաց Հերիքնազն իր մատնիքի համար:

- Դրա համար Դախունց Թելլուն ասեց.

Միրել եմ սերն էրեսին,

Ըռեհան թերն էրեսին,

Ով իմ սիրածն ինձ չըտա,

Աստծու կրակն էրեսին:

- Ամեն,-ասաց Հերիքնազը ուրախանալով: Դե հիմի էլ է՛ս ասա, սրա համար ինչ դուրս եկավ:

- Դրա համար էլ Գյուլջրհանն ասեց.

Այ տղա, բաղովն արի,

Ոտներդ շաղովն արի,

Էս թաղը դալմադալ ա,

Ման տուր, էն թաղովն արի:

- Արի՛, հոգիս, արի՛, մոմոաց Հերիքնազը: Խո սուտ չե՞ս ասում, Մագթաղ, ըդորդ եղպես դուրս եկա՞վ:

- Սուտ չեմ ասում, իմ ախպոր ազիզ արևը: Ում համար ինչ դուրս է եկել, բոլորն էլ միտս է: Ձեր Մարիամի համար տես ինչ դուրս եկավ:

Մի ծառ ունիմ թըբըլդի՛,

Պտուղն է օձի լըղի՛.

Իմ հորն ու մորն ի՞նչ ասեմ,

Ինձ տըվին դարիք տըղի՛:

- Խե՞ղճ Մարիամ, բայց հերն ու մերն ի՞նչ անեն, նրանք հո չեն տվել: Ես որ լինեի կասեի՝

Գնացի գետը լըվացք,

Մապոնս ոսկեջրած,

Իմ հերն ու մերն ի՞նչ անեն,

Ճակատիս էս էր գրած:

- Դե հիմի Շամիրինն ասա, թե որ միտդ է:

- Շամիրինը դեռ չէր դուրս եկել, որ ես եկա, Մարիամը կգա կասի: Ինձ չթողեց, թե մինչև վերջը մնացել էի. գնա ասեց, Հերիքնազը մենակ է. սիրտը կնեղանա: Ինքն պառավ կնիկ է դառել, պառավների հետ էր նստել:

- Ի՞նչ պառավ:

- Ինքն ու Արզումանի մերը մի կողմն էին քաշվել, քիթ քթի տված քչփչում էին, չիմացա ի՞նչ էին խոսում:

- Բա քեզ համար ի՞նչ դուրս եկավ, Մագթաղ:

- Ինձ համար էնպես բան դու եկավ, որ ամենքն էլ ծիծաղեցին: Քրքրվի՛ խանումի ջանը-ասեց.

Գյուլըմ, գյուլըմ, գյուլ չիչակ,

Ես ու դու մտնենք մի փըչակ,

Մինչև լուսը քըչփըչանք,

Որ լուսանա – կըչկըչանք:

- Էլ ո՞ր ես նեղանում, ուրախ բան է դուրս եկել:

- Է՜հ, դրանից ինչի՞ պիտի նեղանամ, ինչ կուզի՝ թող դուրս գա: Ես մի մատանի էլ Արզումանի համար էի գցել, տես ի՞նչ դուրս եկավ:

Դարըվեր ջուր է գնում,

Հարցրեք՝ ո՞ւր է գնում,

Քենուն մահանա արած՝

Իր յարին հյուր է գնում:

- Դու Արզումանի համար ինչի՞ էիր վիճակ գցում – հարցրեց Հերիքնազը նախանձելով:

- Է՜հ, հենց էնպես: Մտքումս ասեցի՝ խեղճ տղա է, քույր չունի, բան չունի, մի մատանի էլ նրա համար կգցեմ, տեսնեմ ի՞նչ է դուրս գալիս: Էդ որ դուրս եկավ, ամենքն էլ հարցրին. «Էդ ո՞ւմն էր, էդ ո՞ւմն էր», ես չասացի: Հետո իմացա, որ նրա քեռակինն էլ է մի մատանի գցել, մերն էլ մի սաղափ խաչ էր գցել: Քեռակնկա գցածն էլ էս դուրս եկավ.

Կանցնեմ գետի են կուռը,

Կքաղեմ դաստով նուռը,

Թե որ սիրածս ինձ չըտան,

Կըքաշեմ խանի դուռը:

Մոր գցածն էլ էս դուրս եկավ:

Գետը մի մըտա, խոր ա,

Քաթան շապիկըս նոր ա,

Իմ նանին խաբար արեք,

Ես օլքա օլքա կորա:

- Խե՜ղճ նանի, ով գիտե՜ լաց էլավ, էդ որ լսեց:

- Չէ, նա ինքը չիմացավ, հեռու նստած ձեր Մարիամի հետ խոսում էր. նրան խաբեցին, ուրիշ բան ասեցին. ա՛յ ինչ ասեցին:

Դու նստել ես դռակին,

Ուշքըդ, միտքըդ, փեշակին,

Խըմել ես նըռան գինին,

Հոտ կանես մանիշակին:

- Ո՞ւր էր էդպես լիներ, խե՜ղճ նանի:

Հերիքնազը շատ սիրում էր Արզումանի մորը: Մինչև այս տարվա սար գնալը նրա հետ մոտիկ հարաբերություն չուներ. մեծ էր իրանց գյուղը, իրանք գյուղի մի ծայրումն էին կենում, նրանք՝ մյուս: Բայց այստեղ՝ սարումը դրկից էին: Գյուղացիք երբ որ սար են գնում, սովորաբար նոր դրացիներ են

գտնում: Այստեղ մի քանի դազա միասին մեկ տան պես են լինում այստեղ ավելի լավ է երևում, թե որ տներն են միմյանց ավելի սիրելի, կամ որոնք չեն ուզում նոր բարեկամություն հաստատել, նոր խնամություն անել, որոնք են ուզում միմյանց ավելի մոտիկից ճանաչել: Մարիամը, օգուտ քաղելով այս սովորությունից, աշխատեց բանն այնպես բերել, որ դրկից դառնա Արգումանի մորը և ձեռքից եկած օգնությունն անէ նրան մի մխիթարած պահէ: Հերիքնագի էլ ուզածն այդ էր: Նա ամեն օր պառավի ոտներն էր լվանում, շաբաթը երկու անգամ գլուխը, երկու շաբաթը մեկ անգամ լողացնում էր, ջուրը բերում էր, կովը կթում, կերակուրն եփում, շորերը լվանում, կարկատում, ամեն ազիզ կերակուրից նրա բաժինը պահում, ուտեցնում, ամեն երեկո տեղը շինում, քնացնում: Շատ անգամ էլ Շամիրը տանը եղած ժամանակ ինքը գնում էր պառավի մոտ քնում, նրան գրկում, համբուրում, իր սիրելու կարոտը նրանից առնում: Երբ որդուն միտն էր բերում, ուզում էր լաց լինի, Հերիքնագը չէր թողում, այնպես էր հույս տալիս նրան, մխիթարում, որ խեղճը սուս էր կենում: Խեղճ պառավը չէր իմանում ինչպես շնորհակալ լինի այս երկնային հրեշտակից: Նա չէր իմանում, որ սրանց որևիցե հարաբերություն են ունեցել կամ ունեն իր որդու հետ: Որտեղ նստում էր, Մարիամի ու Հերիքնագի գովասանքն էր անում, նրանց օրհնում:

- Ախչի Հերիքնագ, հանաքը դենը կենա, ասում են դու Արգումանին սիրում ես, ըդդ՞րդ է,- հարցրեց Մագթաղը պարզսրտությամբ:

- Ի՞նչ կլինի, որ ըդդրդ լինի,-պատասխանեց Հերիքնագը:

- Ի՞նչ պիտի լինի. է՛ն կլինի որ էլ էլ է Քարամուն ու Ասլուն. նրանց պես կերվիք, ձեր մուրազին չեք հասնիլ:

- Ես լավ կհամարեմ նրա սիրովն էրվեմ, քան թե մի ուրիշի սիրովը կանաչեմ, էդ էլ գիտե՞ս:

- Դու լավ կհամարես, բայ թե քեզ թողնեն է՛... Ես էլ ուզում եմ Գրիգորի սիրովն էրվեմ, բայց իմ հերն ու մերը ասում են. «Ուզես, չուզես քեզ պիտի Կիրակոսին տանք»... է՛, Հերիքնագ ջան, ես էլ դարդեր ունիմ քեզ նման, շատ անգամ որ ինձ միտք եմ անում, ասում եմ, մենք էլ ինչացո՞ւ ենք, որ իսկի մարդու տեղ չեն դնում, հենց ում ասես՝ տալիս են, ուր ասես՝ շարտում են. էլ ոչ հարցնել կա, ոչ դես ոչ դեն: Բայց էլի քո բանն իմիցը դժվար է: Ես որ՝ ուզենամ Գրիգորին կտվորեցնեմ, մի գիշեր կգա կփախցնի կտանի: Մի քիչ դալմադալ կանեն, հետո կհաշտվեն: Բայց քեզ որ փախցնեն, պիտի օլքա օլքա կորցնեն, էլ ոչ դու կտեսնես մեզ ոչ մենք՝ քեզ: Դու էդ կանե՞ս:

- Ինչի՞ չեմ անիլ, երբ տեսնեմ ուրիշ հնար չկա: Ինձ համար էնտեղ է լավ, որտեղ ինձ սիրում են:

- Մի՞ թե մենք չենք սիրում քեզ. ումի՞ց ես մի դառը մի կծու խոսք լսել, ո՞վ է մեկ անգամ քեզ ասել – «տեղդ ծուռ է, դենը նասիր»... մենք ամենքս էլ քեզ սիրում ենք: Մեզ պիտի թողնես, ընկնես սարեսար, գնաս դարիբ դուրբաթ տեղ կմեռնիս, վրադ սգող չի լինի... Օ՛, շատ դժվար է, ասելն է միայն հեշտ. մեր սարերի պես սարեր, մեր ջրերի պես ջրեր, մեր բաղերի պես բաղեր, մեր քուլերի ու հանդերի նման ոչ մի տեղ չես գտնիլ...

- Քրքրվե՛ս դու Մագթաղ, հիմիկվանից լացս բերում ես: Ախչի, մեկ թող դեռ լավանամ.-հետո աստված ողորմած է, նա իր ստեղծածին չի կորցնիլ: Ինչ որ մարդիս ճակատին գրված է, է՛ն կլինի, հազար դու էլ ասա, ես էլ, մեր խելքն ի՞նչ է կտրում: Հիմի ջանըս սկսում է կոտրտվել երեկվա պես, ով գիտե էլի պիտի դողացնեմ...

- Օ՛, դրան դող կասեն, դեռ որտե՞ղ ես. ամեն օր կեսօրից հետո պիտի բռնի:

- Բա սրան մի դեղ, մի ճար չկա՞ :
- Դրա ճարն էն է, որ դողդ բռնի, թե չէ՝ գնաս վրադ սառը ջուր ածես. էնքան պիտի ածես, որ ջանրդ սկսի գնգր-գնգր դողալ:
- Ասում են՝ վախն էլ կպրծացնի, դու մեկ օր ինձ վախեցրու. թաքուն սառը ջուր ածա վրաս, որ ես վեր թռչեմ...
- Էդ չէ, ասում են Նունիա մի տերտեր կա, նա աղոթում է թե չէ՝ իսկույն կտրվում է դողը:
- Դե էդ տերտերին որտե՞ղ գտնենք հիմի: Արի մի ջրաման վերցնենք, գնանք ձորի աղբյուրը, էնտեղ դու ինձ վրա ջուր ածա՝ ինչքան որ գիտես: Շուտ արա գնանք, քանի որ Մարիամը չի եկել, նա որ գա, էլ չի թողնիլ. միշտ ասում է՝ տաք պահիր քեզ, չմրսես: Ըղորդ է ասում, էն օրը էն թաց տեղը քնած չլինեի, էս օրը չէի ընկնիլ: Արի գնանք, հիմի ինչ կլինի կլինի կամ դես կըկտրի, կամ դեն, էս մեռնելուց չեմ վախում, երանի շուտով մեռնեմ, էս աշխարհքիցս պրծնեմ. ի՞նչ աշխարհք է, որ սրա թամահ ենք անում, ապրում. գնանք, գնանք:

Ե

Վարդավառից հետո սարեցիք լեռների գագաթներից վայր եկան և իրանց դագերը սարքեցին մի անտառոտ հովտի մեջ: Մինչև այս ուրդը փոխվելը շատերը դեռևս արանում էին, բայց հիմա որ հունձ ավարտել, խուրձ կրել էին կալերի մոտ դիզել, ամենքն էլ եկել էին սար, որ մի քանի շաբաթ սառը ջրերի վիրա, լեռնային զովաշունչ օդի մեջ հովանան: Գյուղացոց այս սովորությունը ամենայն տարի կրկնվում է միակերպ: Մայիսին ուղարկում են տավարը և ընտանիք, իսկ տղամարդիկ սպասում են մինչև հունձի ավարտը: Շատ անգամ ամբողջ ուրդի մեջ շաբաթներով տղամարդի երես չի տեսնվում, կնանիքը կարողանում են պաշտպանվել զանազան ավազակային և սիրային հարձակմունքներից, բայց սովորաբար միշտ ահ ու դողի մեջ են լինում: Բայց երբ հավաքվում են տղամարդիկը, սկսվում է մի նոր կյանք: Շատերը միայն հանգստանալու համար են գալիս, իսկ շատերն էլ մի նոր աշխատության սկսելու մտքով: Այստեղ են շինում սովորաբար իրենց տան գործածական փայտե գործիքները, ինչպես՝ սայլ, գութան, լուծ, կամ, հորալի, թի, խնոցի, մըզան, խոնձա, տաշտ, տաշտակ, խփի, բողի (հավազն), զանազան կոթեր, գդալներ և շերեփներ:

Մի քանի հսկայական կաղնի և աճարքի ծառերի տակ իրենց համար գործատեղի էին արել մինչև երեսուն, քառասուն տղամարդ և որն ուրագով, որը կացնով տաշ էին անում, իսկ անգործներից ոմանք պառկոտել քնել էին բերանքսիվայր, ոմանք նստած թամաշա էին անում և զանազան խորհուրդներ տալիս շինողներին իբրև գյոգուստասի, այսինքն՝ աչքով միայն վարպետ ոչ գործով: Այսպիսիները ոչ մի բան շինելով շնորհք չեն ունենում: Այս անշնորհքներիցն էր և Շամիրը, որ միայն գդալ շինել գիտեր և ուրիշ ոչինչ: Մա անցյալ երեկոյին էր եկել արանիցը: Առավոտը վաղ վեր կացավ և իր փոքր ուրագն ու կեռկտուցը վեր առավ գնաց հասարակաց գործատեղին, որ գդալներ շինե: Շամիրը դե նստած չնստած, ճաղարանց Թաթոսը ամբոխի մյուս ծայրից կանչեց.

- Հե՛, հե՛, հե՛, ա՛ Շա՛մ, Շամի՛ր, հե՛... բղավեց Թաթոսը մի քանի անգամ կրկնելով Շամիրի անունը, որովհետև բազմաթիվ կացիների և ուրագների ձայնը թույլ չէր տալիս լսելու մի խոսք, թեև առանց այս էլ բղավելով խոսելու սովորությունից գուրկ չէր Թաթոսը:
- Ի՞նչ ա, ա՛ խպեր, հի՞նչ ըս ասում:
- Արանիցն ի՞նչ խաբար ունես:

- Խեղճ խաբար, լուխ էլ լավ ըն, ձեր տղեքը թխվալ ըն, սըրտներն մածուն ա ուզում:

Թաթոսը գլուխը տմբամբացրեց, որով ուզեց ասել՝ պետք է մածուն հասցնել տղերանցը:

- Շամիր, ասում են՝ ճաղարանց տղեքը Հանեսի գլուխը պատռելու են, ըդորդ է՞, հարցրեց մեկը:

- Ի՞նձ հարցրու էդ բանը, Շամիրն ի՞նչ գիտե: Ճաղարանց տղեքն ինչ ասես՝ կանեն, իրանք օխտն-ուֆ հոգի, Հանես մեն-մենակ: Գցում են արխի մեջը, բահովը էնքան խփում են գլխին, որ քիչ է մնում մեռնի, - ասաց տաշ անողներից մեկը Վարդան անունով, ուրագն ուսին դնելով, և դառնալով դեպի Թաթոսը՝ գոչեց բարձրաձայն:

- Ա՛հ իրիվոր, ինչի՞ քու շների կապը չես քաշըմ, մարդ պետք է Արզումանի նման գլխիցը ձեռք վերցնի, որ ձեր հետ խոսի՞: Էլ ոչ ջուրվարի եք մտիկ տալիս, ոչ քոխվի եք ականջ դնում, էդ ի՞նչ անաստվածություն է, որ դուք անում եք: Ասում եմ ջուրը նոբաթով է, նոբաթն իմն է, ջուրավարն ինձ է տվել ջուրը, նրանք կատաղած շների նման վրաս թափվեցին, քիչ էր մնում սպանեին: Ասած է. «Խոփըդ սուր է, հանդը բաժանով է». ասենք՝ ես մի մենակ տղա եմ, քոմակ չունիմ, հենց պիտի ինձ ոտի տակ գցե՞ք: Էնպես բան արեք, որ աստված վեր կալնի, թե չէ՝ Սուրբ Սարգսի անունը վկա, մի օր էլ ես ձեռք կվերցնեմ գլխիցս, էն ժամանակ կտեսնենք ո՞ւմ մերը տղա կբերի:

Այս խոսքի վրա ամենքն էլ իրանց գործիքները դադարեցրին և տեղնուտեղը լսողություն դառան:

- Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես հաչում, ի՞նչ ես գլխիցդ սարսաղ-սարսաղ դուրս տալիս,- ասաց Թաթոսը և շարունակեց ավելի բարկանալով և սպառնալով,- Արզումանի նման շանի՞ցն ես օրինակ առնում: Մարդասպանը դու ես, որ մարդասպանին ես պաշտպանում: Համբերիր, մեկ մոդրովը գա, տես քու կաշին ինչպես եմ մաշկել տալիս:

- Ես ու իմ աստվածը, Արզումանն էնպես անմեղ էր, ինչպես աստրծու գառը: Քոխվեն նրան տափ է տվել, նա էլ գնացել էր վարելու: Ձեր բաղի տակի հողը, ներքին հողերի քյոնդալանը, վերի հողերի դիքավարը, քոլաբերանքի սպիտակ հողը, Դամիյի չորս օրավար տեղը, որ ունիք հիմի, ո՞ւմն են էդ տափերը, Արզումանի հորը չէ՞ր, ինչի՞ գցեցիք ձեր ճանգը. բա դու չես ամանչո՞ւմ, սաղ գեղը քանդում, տակն ու վրա ես անում, բա դու աստված չունե՞ս...

- Տեսնում ե՞ք, ա՛յ խալիս, տեսնում եք էս շունն ինչեր է հաչո՞ւմ...

- Վարդան, մի՛ վախիր, մեկ լավ վեր ածա դրա աբուրը՝ քանի որ մենակ է,- շնջաց Վարդանին մի երիտասարդ, բայց Թաթոսը կարծեց թե նա ասում է՝ «սո՛ւս կաց, ամոթ է, ձեր մարդ է, էդպես բաներ մի՛ ասիր», և սկսեց ավելի կատաղել:

- Կա՛ց, ես քու էդ բլբլան լեզուն կկտրեմ տակիցը: Գիշերս Արզումանն ի՞նչ էր շինում քու կշտին, ասա՛ տեսնեմ, դու ի՞նչ իրավունքով ես մարդասպանին տեղ տալիս, ասա՛ տեսնեմ:

- Մոզոնիր, մոզոնիր, որքան կարաս, շառեր մոզոնիր, ես քու հնարած սուտերիցը վախող չեմ: Արզումանին ո՞վ է տեսել ինձ մոտ, վկա ունի՞ս, դե հիմի դու ասա՛ տեսնեմ:

- Էս սաղ խալիսը քոռ հո չե՞ն, բոլորն էլ վկա չե՞ն:

- Խալիսին ո՞ր ես վկա կանչում: Թաթոս բիձա. խալիսիցը մեկն էլ ես եմ: Արզումանի երեսը ես չեմ տեսել,- ասաց մեկը, գլուխը բարձրացնելով և կոշտացած ձեռքով ճակատի քրտինքը սրբելով:

- Ա՛յ խալիս, ա՛յ ջամհաթ, չեք լսե՛լ, որ Արգումանին թե օրը ցերեկով, թե կես գիշերին տեսել ե՞ն,-
բղավեց Թաթոսը:

- Լա՛վ, որ տեսել են, Վարդանի մոտ հո չեն տեսել,- ասաց Մինաս անունով մեկը:

- Արգումանին աղջկեքն են տեսել ծաղկաքաղին. Շամիրի կնկա հետ է խոսացել. գիշերն էլ վերի
աղբյուրի մոտ են տեսել, էլի Մարիամի հետ:

- «Կես գիշերին, Մարիամի հետ»,- շնջաց Շամիրը չհավատալով իր ականջներին: - Մինաս, տյու ինքըդ
հրսկանում ը՛ս, էդ ինչ ըս ասո՛ւմ,- հարցրեց Շամիրը:

- Ինչպես թե «հրսկանում ըս», խուլ հո չե՞մ, Արգումանին տեսել են քու կնկա հետ խոսելիս, ուրիշ մարդի
մոտ չեն տեսել:

Շամիրի ջանը դող ընկավ, ձեռքերն սկսեցին դողդողալ, էլ բան չկարաց շինել, վեր կացավ
փրնթփրնթալով գնաց: Շատերն այդ նկատեցին և կասկածի մեջ ընկնելով՝ գլխըները քաշ գնացին: Նրա
քամակից հեռացավ և Թաթոսը:

- Էս ճաղար քոփակիցը մարդու խեր չի հասնիլ. սիրոս ասում է՝ էլի մեկ այրուն պիտի պատահի:
Մինաս, դու էլ որ մի քիչ լեզուդ բերանումդ պահեիր, չէր լինի՛լ: Շամիրը որ կա՝ բռնի արջ է. հիմի պիտի
գնա կնկանը ոտի գցի, տրորի, ես գիտեմ նրա խային խասայաթը:

Այս խոսողը Խաչատուրն էր, Արգումանի երբեմն սրտակից բարեկամը: Հիմա էլ Արգումանի հետ միայն
սա ուներ հարաբերություն, բայց ոչ ոք չգիտեր:

- Ես Մարիամի մասին վատ բան չեմ մտածել և վատ բան էլ չասացի, պատասխանեց Մինասը: Շատ
կարելի է, որ Մարիամին Արգումանի մերը լինի ուղարկած, ինքը չի կարում տեղիցը ժած գալ:

- Դե էդպես էլ պիտի ասեիր, բայց դու էնպես ասեցիր, որ նա ուրիշ բան հասկացավ:

- Նա որ շիտակ բանը ծուռ հասկանա, ես ի՞նչ մեղավոր եմ: Էդ քոփազ շունը որ չլիներ, ես էն է՛լ չէի
ասիլ:

Այս միջոցին Սարգիս քոխավան եկավ, և նստածները տեղերիցը վեր կացան:

- Բարի հաջո՛ղում, տղե՛ք, աստված դվաթ տա,- ասաց քոխավան և նստեց մի գերանի վրա:

ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Ով չուզենա, կարող է չկարդալ)

Սարգիս քոխավան մոտ վաթսուն տարեկան մարդ էր: Նրա դեմքի գծագրությունը և հայացքը ցույց էին
տալիս, որ բավական չար ու բարի տեսած մարդ էր: Ոչ ոք գեղի հավատարմությունն այնպես գրված չէր,
որքան սա: Գյուղացոց շահերը պաշտպանելու համար ամենայն ինչ գոհ բերելու պատրաստ էր:

Գյուղ ասածդ (եթե, ոչ հիմա, գոնե շատ առաջ) մի ջոկ աշխարհ, կղզիացած երկիր է, և ունի իր կախումն
ու անկախությունը, իր մատնիչն ու պաշտպանը, իր Վասակն ու Վարդանը: Գյուղացիք որտեղ որ
բնակվում են, ինչքան տեղ որ բռնում են, ասում են՝ էս տեղերը մերն է: Այստեղից հառաջ է գալիս
սեփականության մասին մի ջոկ գաղափար, որ նման չէ այն սեփականությանը, որ տիրող օրենքն է
սահմանում: Հետևյալ խոսակցությունից կերևա, թե որպիսի գաղափար ունին գյուղացիք գյուղի
սեփականության մասին:

- Տղե՛ք, Թաթոսն էստեղ էր, ի՞նչ էլավ, հարցրեց քոխվան:

- Նա տեսավ որ դու գալիս ես, ինքն ըռաղ էլավ, պատասխանեցին մի քանիսը:

- Ա՛յ, ճաղար շուն...

- Սարգիս բիձա, էդ անիրավի ձեռին մենք մինչև ե՞րբ պիտի տանջվենք – գանգատվեց Վարդանը:

- Մինչև լավ իմանանք, թե ի՞նչ գազան է դա:

Ո՞վ չի ճանաչում էդ քովագին... մեղա քեզ աստված, ի՞նչեր է գալիս բերանս:

- Դուք էն եք տեսնում, ինչ որ հիմի է անում, բայց էն չեք տեսել, ինչ որ մինչև հիմի արել է: Էս տեղիցը որ հիմի մենք սաբալախի (խոտահարկ) ենք տալիս, առաջ ո՞վ էր իմացել էդպես բան. էդ-էդ-էդ գնաց մեր պապական տեղերը մի թավաղի վրա ծախեց:

- Լավ, ի՞նչպես է ծախում, իրանը հո չի՞, որ ծախի:

- Էդ ես էլ չէի իմանում, թե ինչպես են ծախում, բայց հիմի քիչ ու միչ հասկանում եմ: Գիտես ինչ կա, գեղըցին մի տեղ թեկուզ հարյուր տարի կենա, կարող չի ասել, որ էն տեղն իրանն է, բայց եթե թավաղն ինչի՞ համար է կենում. նա վար չի անում, ցան չի անում, գեղըցին է վարում, ցանում, նրան բահրա տալիս: Հիմի լավ ականջ դրեք: Թավաղը նրանով է հաստատում տեղն իրանը լինելը, երբ որ հաստատում է, որ էդ տեղիցը նա բահրա է առել կամ սաբալախի, կամ իջարա: Էդ էլ ինչո՞վ պիտի հաստատի, երբ որ՝ ես, դու, սա, նա ասենք՝ «ըդորդ է ասում. մենք էստեղ կացել ենք, բայց դրան միշտ բահրա ենք տվել». Հասկանո՞ւմ եք, թեկուզ ոչինչ էլ տված չլինինք, միայն թե ասենք՝ «տվել ենք»: Էդ խոսքն ասելու համար թավաղը սրան նրան փող է տալիս, պատիվ է տալիս, որ քննության ժամանակ գնան ասեն, «ըդորդ է, մենք բահրա ենք տվել»: Ա՛յ, էդ ճաղար շունը քա՞նի քանիսից է փող առել, սուտ երդում կերել, վկայություն տվել, թե՝ «մենք սաբալախի ենք տվել, բահրա ենք տվել»: Դա՛, մեկ էլ Մաթոսն ու Մարկոսը,- ողորմի նրանց կշտի մեռելներին – մեր բոլոր հանդերը տվին թավաղներին: Առաջ ո՞վ էր թավաղի անուն իմացել, ո՞վ էր նրանց երես տեսել: Մի քսան տարի չկա, ինչ որ դրանք եկան մեկ մեկու հետևից. մարդ իմանա՛ մինչև էդ ժամանակ ո՞րտեղ էին. հալբաթ առաջ էդպես օրենք չկար: Հենց որ հանդերն սկսեցին չափել, որտեղ մի քաղցած թավաղ կար, ձեռքը մեկնեց, թե՛ էս իմն է. միտս է, մեկ անգամ եկողները երեսնից ավելի էին, մեջերումը սուտ թավաղներ էլ շատ կային: Շատերի անունը հիմի էլ միտս է, ա՛յ ասեմ քանիսինը:

Սարգիս քոխվան այստեղ տերօղորմյան գրպանից հանեց և սկսեց թավաղների անունը տալով հատիկները ձգել, որ տեսնի քանիսի անունն է միտքը: - Օրբեյա՛նով, Մուխրա՛նսկի, Չաչի՛ կով, Բարա՛ թով, Թուրքեստա՛նով, Մուլխա՛նով, Շա՛նշիով, Մելի՛ քով, Փիրա՛ դով, Փերշա՛նգոց, Մուրթուլա՛ ձե... Է՛հ էլ ո՞ւմ միտն է, քան զշուն շատ էին: Մեկ տեղից քսան մարդ բռնում էր, ամենքն էլ ասում էին «իմն է»: Խազնի մարդն ասում էր՝ թագավորական է: Միոնի տերտերն էլ ասում էր՝ վանքական է: Բայց էս երկուսը աչքերն էս ու էն թավաղի վրա էին գցում, որ տեսնեն որից կարող են շատ փող առնել, որ իրանք ձեռք վերցնեն: Ի՛րանք, թավաղներն էլ էին մեկ մեկու համար վկայություն տալիս, խոսք մեկ էին անում, իրար մեջ բաժանում... չափողներն էլ ջոկ էին շահվում: Գեղըցոց վկայությունն էլ հազիր էր, որ կողմն ուզում էին, էն կողմն էին շուռ տալիս նրանց. ուղիղ խոսողներին հեռացնում էին, կամ ասածը ծուռ գրում և իրանց ձեռք քաշել տալիս: Ահա էսպես մեր բոլոր տեղերը մնաց դրանց, մենք էլ ոչինչ չունինք, ոչ հող, ոչ ջուր, որ ծառ, ոչ խոտ, ամենի համար էլ փող ենք տալիս, էն էլ մեկն երկուսով ամեն տարի թանկացնում են:

- Որ գիտեիք եղպես է, ինչի՞ չէիք արգա տալիս. ինչի՞ չէիք գանգատվում:

- Բա քիչ ենք արգա տվե՞լ, քիչ ենք գանգատ արե՞լ. էլ դիվանխանա չենք թողել, ամեն տեղ էլ արգա ենք տվել: Ես հիմի եմ հասկանում, որ մեր բոլոր աշխատանքը զուր էր: Մենք արգա էինք տալիս, թե՛ «էդ տեղերը մերն է»։ չէինք իմանում որ, թագավորական տեղը խազնինն է: Դավին խազնեն պիտի քաշեր, նա պիտի իր ունեցածի տերը դառնար. մենք մեր փողով նրա իրավունքն էինք պաշտպանում, բայց նա մեզ չէր օգնում: Խազնեն է՛լ էր թավադների ձեռին, դիվանխան ենք էլ, մեր խոսքին ո՞վ պիտի ականջ դներ: Շատ անգամ ծեծում է՛լ էինք թավադներին. երբ որ գալիս էին Բահրա ուզելու, չէինք տալիս: Բայց դրա պատիժն էլ քաշում էինք:

- Թուլաձենն ի՞նչպես ծեծեցիր, Սա՛րգիս բիձ, մեկ դու է՛դ ասա:

Սարգիս քոխվան միտը բերավ իր ջահելությունը, մի քթահազ տվավ ու սկսեց.

- Էդ Թուլաձենն մի երկու անգամ եկավ մեր բաղերի տակի հողերին դավի տվավ, թե «իմն է, պիտի Բահար տաք»: Մենք չտվինք: Սա գնաց մողրովին գանգատ արավ, նրանից մի հրաման բերավ, օխտնուրը մարդ էլ հետը: Բահրա առնելը շատ էին հեշտացնում մողրովները, բայց էդ կենա դեռ: Մեր քթխուղեքը հավաքվեցին, խորհուրդ արին, թե ի՞նչ անենք, տա՞նք, թե չտանք: Վճռեցին, որ չտանք. էթե տանք, էդ տեղերն իրա վրա կհաստատի, հիմի իր ուզածը մի ոչինչ բան է, բայց հետո կգա տասնից մեկը կառնի, հետո էլ չորսից ու երեքից մեկը. մի քանի վախյուկ մարդիկ էլ, սրտները դող ընկած ասում էին՝ «ուզենք չուզենք՝ պիտի տանք, մողրովիցը հրաման է բերել, նրա հրամանին ո՞վ կարա ընդդեմ կենա»: Քոխվան լուսահոգի Ակոբն է, նա ասեց. «մողրովի հրամանն ինձ վրա է, ես նրա պատասխանը կտամ նա ի՞նչ գիտե թե էս տեղերը սրանն է, որ հրաման է տվել: Չպիտի տանք, թող ուր ուզում է գնա»: Թուլաձեն Թաթոսի տանն էր վեր եկել, էլի էս անիծածն էր նրա օգնականը: Սա սովորեցնում է, թե «առավոտը հորթերը գալու ժամանակը քու մարդկանցով գնա առաջը կտրիր, տար տուն արա մի աղալում ու դուրս չանես, մինչե Բահրեդ չտան: Նա էլ հենց էնպես էլ արավ. հորթերը հավաքեց տարավ մի աղալի մեջ արավ, թե՛ չեմ թողնիլ մինչև իմ Բահրեն չտաք:

Կովերն արոտատեղից եկան: Հորթ չկա, որ կթեն. հիմի դու տե՛ս սրանց բառանչելը, կովերը դռներին են բառաչում, հորթերն աղալումը: Էս անիծած ճաղարը դուրս է եկել, իրանց կտրին կանգնել ու պարծենալով ասում է: «Ես որ ասում եմ՝ եկեք Բահրան տանք, ինձ չեք ականջ դնում, դե հիմի գնացեք ձեր հորթերը բերեք, տեսնեմ ի՞նչպես եք բերում»:

Լուսահոգի մերս ասեց. « ա՛յ տղա, գնա մեր հորթերը բեր, թե չէ էլ հաց չեմ տալ, որ ուտես»: Ես էլ հենց էդ էի ուզում: Չափարիցը մի բըհիր հանեցի, վազեցի դեպի հորթերը: Թուլաձեն ինձ որ տեսավ, թուրը հանեց. մի ափիցեր էր, ապելատներ էլ ուներ ուսին, խաչ էլ ուներ կուրծքին: Բհիրս վրա բերի թե չէ՝ թուրն երկու կտոր էլավ. մեկ էլ որ հասցրի տեղն ու տեղը փովեց ու «վայմե՛, միշվելեք» (օ՛հ, օգնեցեք) կանչեց: Ո՞վ պիտի օգներ, մինչև իր մարդիկը կօգնեին, իմ օգնականները ավելի էին շատացել: Լուսահոգի Ձուկասը նրա բճերին աղացն էր արել: Մեր քոխվեց հենց տեսնում է, որ էս գնում եմ, քամակիցս մինչև քսան տղա է ուղարկում: Էսպես մի լավ ջարդ ու բուրդ արինք, և հեշտ էլ պրծանք. էն գնալն էր, որ նրանք գնացին, էլ չիմացանք՝ կոտորվեցին, թե սաղ մնացին:

- Ա՛յ լավ դատաստան, ասաց քոխվին հասակակից մեկը: Ա՛խբե՛ր, գնում էս գանգատ, տանում են բերում, բերում են տանում, մարդու հոգի է դուրս գալիս, դրանց «գավթըրին» չի հատնում: Մրան մեղրահացեր տար, նրան գառ տար, մեկելին թաղարներով այլուր տար, մի ուրիշին փող տուր. մեկի ոտերն ընկիր աղաչիր... Ո՞վ է գեղըցու ռեխին մտիկ տալիս: Տասնով քսանով գնում ենք դիվանխանի

պատերի տակին շարվում արեգուն արած խոզերի նման, ո՞վ է մեզ մարդու տեղ դնում, գիր չենք գիտում, օրենք չենք գիտում. մի քիչ էլ որ երեսներս պնդացնում, ներս ենք մտնում, ստորոժը շլինքներիս խփելով դուրս է անում: Էնպես քաշ արի, հետո եկ տանդ վեր ընկիր: Գեղըցիք էլ ասում են՝ մեր փողերը տարաք կերաք, ոչինչ էլ չչինեցիք: Տո, ձեր փողերը զահրումա՛ր ըլի ուտողի գլխին, մենք ենք ուտո՞ւմ...

- Էդ լավ դատաստան է, Պետրոս, բայց ամեն անգամ չի մարսվում: Դրանից սիրտ առած Սուլխանովին էլ ձեռեցինք, բայց քիչ մնաց Սիբիր էին ուղարկում: Ուղարկեին էլ, ո՞վ պիտի ասեր՝ ինչի՞ եք ուղարկում:

- Էդ ի՞նչպես էլավ, Սարգիս բիձա, մեկ էդ էլ պատմիր, - խնդրեցին ջահելները, և իրանց գործը թողնելով՝ որպես թե հանգստանալու համար, շարվեցին քոխվի չորս կողմը: Քոխվան չիբուխը լցրեց, և չախմախին խփելով՝ սկսեց իր պատմությունը:

- Ա՛յ ինչպես էլավ: Լուսահոգի Ղուկասը – Արզումանի հերը – մի առավոտ եկավ ինձ մոտ: Ես ու նա ընկեր էինք, ուր էլ որ գնայինք, միասին կերթայինք: ՄԻ տղամարդ էր, որ քսան մարդու չէր ասիլ՝ աստված է ստեղծել... «Ի՞նչ ես նստել, ասեց, արի գնանք կակալ թափ տալու, Սուլխանովիցը վախենում են, նա չի թողնում, ասում է իմ բաղի կշտին են, իմն են»: Ասում է՝ «էդ ի՞նչ խոսք է, հենց ինչ որ բաղի կշտին ըլի, իրանը կըլի՞: Իր տեղը չափարած է, չափարից դուրս գնանք, թող ով դոչաղ տղա է, գա մեր առաջը կտրի»:

Մեկ-մեկ երկեն կակալթափի առանք, գնացինք: Հենց նոր էինք ծառը բարձրացել, մեկ-մեկ ճյուղ դեռ չէինք թափ տվել, մեկ էլ տեսանք հրես օխտն-ուրժ հոգի ծառի տակը կտրեցին: Սուլխանովի բճերն էին: «Չամոդիթ, թքվենի ոջուլի» (վայր իջեք, ձեր հավատը...) որ չասեցին, մեր Ղուկասի աչքերն արնով լցվեց: «Կացեք, ասաց, ես ոջուլի նշանց կտամ»: Վեր եկավ երկեն ձողի ձեռին, դրաղ կանգնեց ու մեկ թե երկու սրանց էլ, իսկի չթողեց, որ մոտենան, մինչև ես էլ վրա հասա ու ես փորերնին ուռած բաղվանչիներին կալմեջ արինք, մինչև փախան, գլխները պրծացրեցին: Ասեցինք էս է, պրծանք, բայց մեկ էլ տեսանք, հրես ինքը Սուլխանովն է գալի, մի քսան մարդ էլ հետը: Ասեցի՝ «Ղուկաս, սրանց հետ կովել չի ըլի, կամ փախչենք գլխներս ազատենք, կամ թե չէ ասենք՝ աղա էս ծառերը քոնը չի, դու ինչո՞ւ համար ես արգելում»: Եկավ թե չէ՝ փափախնիս վեր կալանք, առաջին կանգնեցինք, որ տեսնենք ի՞նչ է ասում, պատասխանը տանք: Բայց անհրավն էկավ թե չէ՝ «շահկարիթ» (կապոտեցեք) ասեց, «մագիթի ոջուլի» (դրանց հավատը): Մեր հավատին դիպան թե չէ, Ղուկասի փափախը ձեռիցը վեր ընկավ: Կատաղած ալանի նման ընկավ Սուլխանովի վրա, ու տեղն ու տեղը վեր կոխեց, սրտին չոքեց: Բճերն իսկույն վրա թափվեցին, ես էլ ուզեցի օգնել, բայց գլխիս էնպես խփեցին, որ շմամ վեր ընկա: Աչքս մեկ էլ էնտեղ բաց արի, որ տեսա երկուսիս էլ կապոտել են:

- Էլ ինչ գլխներդ ցավացնեմ. մեզ տարան քաղաք. գցեցին Մետեխի բերդ, դուդասողի շորեր հագցրին, ամեն օր ջուր էին կրել տալիս, ճամփեք սրբել տալիս, սև հաց էին ուտացնում... Էսպես պահեցին մինչև վեց ամիս. վեց ամսից հետո դուրս բերին, տարան մի դիվանխանա: Էդ դիվանխանի գլխավորը ինքն Սուլխանովն էր: Նա ինքը վեր գցել տվավ մեզ, ռոզգի խփել տվավ, քամակներիս կաշին մաշկել տվավ, հետո բաց թողեց. «Դե հիմի գնացեք, ասեց խելոք կացեք, իմացեք ում հետ գործ ունիք»: Մեր շորերը մեզ տվին, հագանք, եկանք մեր տները, երեք ամիս տեղումը պառկեցինք: Գեղըցիք քանի անգամ եկել արգա էին տվել մեզ համար, որ մենք անմեղ ենք, բայց արգան հենց իրեն Սուլխանովի ձեռքն է ընկնում. նա պիտի լինեք գեղըցոց խնդիրքի կատարողը, բայց նա այն թղթերը կամ կերեր, կամ դեն կգցեր: Հիմի էլ որ միտս է գալիս, ջանս փշաքաղվում է: Ախրը երբ որ պատժողդ ու ազատողդ քու թշնամին է, էլ ի՞նչ կարող ես անել:

- Մա՛ լխասի, գեղցու բանը մի դարդ ու բալա է,- ասաց Վարդանը: Մենք որ կանք, էրեխի պես բան ենք: Էրեխեն որ պահող չունենա, ջուրն էլ կընկնի, կրակն էլ, ինչ ասես, կպատահի. մենք որ մեր գլուխը չպահենք, ոչ ով մեզ իշի տեղ էլ չի դնիլ: Մարդ իմանա, ի՞նչ է, որ գայլերն ուտում են: Մեր մեղքն էն է, որ մենք ոչխար ենք՝ գայլերը մի կողմից պիտի ուտեն, մարդիկ մեկ էլ կողմից կթեն ու խուզեն: Իսկի տեսած կա՞ք որ մեկը գա մեզ համար մի բան բերի, մի բան տա. դիփ էլ տանում են ու տանում: Էսօր գնա ճամփա շինի, էգուց գնա մորեխ կոտորի, էսօր էս տար, էգուց էն, իշի պես բանեցնում են, ոչխարի պես խուզում, ո՞վ է մեր տերն ու տիրականը: Գող ու ավագակ մի կողմից են թալանում, մողորով ու յասաուլ մեկ էլ կողմից ծեծում, ջարդում, թավաղներն էլ ջոկ են մեր միսն ուտում, արյունը ծծում, որը գոռով, որն էլ խաբեյլով: Ի՞նչ սաստանություն ասես՝ որ դրանք չեն անում, ոչ աստծուն են հավատում, ոչ թագավորից վախենում, ոչ ամոթ ունեն, ոչ երկյուղ: Ա՛յ էդ Շաքարոն, որ էդքան տեղեր զավթել, ուտում է, գիտե՞ք՝ ինչպես խաբեց մեզ: Դա մի խեղճ մարդ էր, մի խեղճ սելպան, քաղաքումը սելպանություն էր անում, շիրաջիների համար Կախեթից գինի էր կրում, ձկնապանների համար Սալյանից՝ ձուկ: Մի ձմեռ ալափ չունեք, որ եզինքը պահել էր, դիփ էլ կոտորվեցին, մնաց խեղճ: Քաղքիցը վեր կացավ եկավ մի գեղը, մի բոստանի տեղ ուզեց մեր խալխիցը, նրանք էլ տվին, թե խեղճ մարդ է, թող իրա համար մի բան սերմի, սիսեռ, սոխ, սխտոր, բակլա, դդում, քալա, կարտոփիլ, թամբաքու, մի խոսքով ինչ ասես – խիար, խարբուզակ, ձմերուկ, տակ, գազար: Կշտին էլ մի դագա էր շինել, էնտեղ էր կենում գիշեր-ցերեկ: Մեկ երկու տարի անցկացավ, մի քանի շահի աշխատեց, մեր սերտերի հետ ընկեր դառավ և նրա հետ բոստանը չափարեց բաղ շինեց, կշտին էլ մի ջաղաց: Մեկ-երկու տարի էլ անցկացավ, տերտերը մեռավ, բաղն էլ, ջաղացն էլ մնաց Շաքարոյին: Էսպես քաշ տվավ մինչև տասը տարին լրացավ. տասը տարուց հետո գնաց մի թավաղի փող տվավ, նրա ազգականը գրվեց, դառավ թավաղ, հետո եկավ բաղն ու ջաղացն էլ հաստատեց վրան, մի երկու հարյուր օրավար էլ ուրիշ տեղ խլեց մեզանից, թե էս էլ է իմը: Մի սիրուն էլ հարս ուներ, ինքը բացերես ու լեզվանի միշտ մողորովների ու նաչալնիկների հետն էր ժամանակ անցկացնում, նրանց հետ սարերումն ու ձորերումը քեփ քաշում, էլ ո՞վ կարող էր նրան մի բան ասել: Շատ էլ գանգատ արինք, արգա տվինք, կռիվ էլ արինք, թակեցինք դուրս արինք, տունը ջաղացը քանդեցինք. ոչինչ չկարացինք անել, մեր խոսքն անց չկացավ ոչ մի տեղ:

Փիրաղովն էլ Շաքարոյի նման արավ: Նա էլ խեղճ ճոն էր՝ փափախչի: Էկավ մեր գեղի մոտ, Քափանաքչի մի թուրք բեկի հետ ջաղաց ու բոստան շինեց, էդտեղ համ ճոնություն էր անում, համ ջաղացպանություն: Լավ փող աշխատեց, մեկ տղին լավ ուտում տվավ: Տղան էնպես մի դուլլուղի մեջ մտավ, էնպես մի նաչալնիկ ունեցավ, որ խոսքն ամեն տեղ անց էր կենում: Մա վեճ բաց արավ գեղացոց հետ, վերջը բոլոր գեղը զավթեց, հիմի իրանն է թե՛ գեղը, թե՛ նրա երկու հագար դեսեսին ջրովի հողը: Հիմի մեր թուրքերը կիսվի են վարում նրա համար, խոտահարկն էլ ջոկ են տալիս. տներիցն էլ ջոկ են հարկ տալիս, թագավորի խարջն էլ ջոկ են քաշում, խեղճերն աղքատությունից քաղցած կոտորվում են. գողությունով են ապրում, ուրիշ ապրուստ չունեն: Ուրիշ տեղ էլ չեն ճարում, որ էդտեղից դուրս գան հեռանան:

- Մարգիս բիձա, մեկ անգամ ասա մեր աշխարհքն անտեր է ու պրծիր. էլ ի՞նչ ես գլուխդ ցավեցնում,- ասեց Պետրոս բիձան, որ քյոխվի բոլոր պատմածներին ականատես էր և մասնակից:

- Անտեր որ ըլի, էլի լավ է, շների ու գելերի ձեռքին է:

Իմ խոսքը մեր ճաղատ շան մասին էր, էս հեռու գնացի: Էլ մի թավաղ չկա, որ դա նրա համար վկայություն չլինի տված. թե՛ մեր գեղի. թե՛ մեր հարևան գեղերի բոլոր թավաղների համար էլ դա սուտ երդում է կերել, սուտ վկայություն տվել. մեր գեղը դա քանդել է...

- Դե ի՞նչ անենք, աստված էլ դրա տունը քանդի...

- Ամմե՛ն, ամմե՛ն, ձայն տվին ամեն կողմից...

Զ

Աղբյուրի սառը ջուրը ոչ միայն չլավացրեց Հերիքնագին, այլև ավելի սաստկացրեց նրա տկարությունը. բոլորովին տաքության փոխելով՝ ձգեց անկողնի մեջ:

Շամիրը, երբ որ քաշվեց դեպի դագեն, այդ ժամանակ Հերիքնագը սաստիկ տաքության մեջ դելն էր տալիս և վերմակը վրայից շարտում: Մարիամը կշտին նստել էր տխուր ու տրտում և ծածկում էր շուտ-շուտ Հերիքնագին, որ չմտախ: Շամիրը ներս մտավ և լուռ ու մունջ հրացանն առավ, դուրս գնաց:

Այս վերջին օրերը Մարիամը բավական փոխվել էր և սկսել էր սեր ցույց տալ մարդին. Հետը խոսում, ծիծաղում էր, հանաքներ էր անում, ոտ ու գլուխը շուտ-շուտ լվանում: Չորս ամիս էր, որ Մարիամը արդեն հղի էր և երեխան արդեն սկսել էր փորում պրպրտալ և ուրախացնել մորը: Մարիամի քաղցր վարմունքն ու հարաբերությունը բավական կակոզացրել էր Շամիրին, և նա սկսել էր մեղմացնել իր կասկածները, բայց այժմ, երբ լսեց նրա գիշերային հարաբերությունը Արզումանի հետ, նրա քաղցր վարմունքը բոլորովին ուրիշ կերպարանք ստացավ իր աչքում:

«Օ՛... ես հիմի ամեն բան իմացա: Իմ կնիկը ինձ ասեց, ուրիշին ձեռք բերավ, բայց այդ բանն ինձանից ծածկելու համար, երևի սիրողի խորհրդով սկսեց սեր ցույց տալով, ինձ քնացնել: Ես էլ ասում եմ, հիմա բախտավոր եմ, կնիկս ինձ շատ է սիրում, վաղը մյուս օրը զավակի տեր կդառնամ, նա ինձ «հայր» կասի, ես էլ նրան իմ որդիս կհամարեմ... Ախմա՛խ, ախմա՛խ Շամիր, մի անուն ունեիր խալիսի մեջ, էլ ուրիշ ոչինչ, էլ այսուհետև ինչո՞ւ համար ես ապրում, երբ որ էլ անունը ցելիս մեջ ընկավ»: Այսպես ինքն իրան փրնթփնթալով՝ բավական հեռացավ Շամիրը և անհայտացավ անտառի խորքումը:

Ամբողջ երեք օր չերևաց Շամիրը: Մարիամը կարծում էր թե կամ արան կլինի գնացած, կամ որսի, այս պատճառով մի առանձին կասկած և մտատանջություն չունեիր այդ մասին: Արզումանը օգուտ քաղելով անտառի խտությունից, ամեն գիշեր գալիս էր նշանակած տեղը, ուր տեսնում էր նրան Մարիամը և Հերիքնագի առողջության մասին տեղեկություն հաղորդում:

Է

Մի ամպոտ և մութ երեկո էր: Մարիամը կովերը կթելուց հետո երկու փափուկ հաց, մի քանի կտոր պանիր մի աղլուխի մեջ կապեց ու ճանապարհ ընկավ դեպի Ջուխտակ աճարքին: Ճանապարհին նրա դեմը ելավ Շամիրը: Մարիամը մարդուն տեսավ թե չէ՝ տեղն ու տեղը մեխվեց:

- Ո՞ւր, առաջ բարի,- հարցրեց Շամիրը հեզնելով:

Մարիամն այնպես շփոթվեց, որ ոչ մի պատճառ չկարաց հնարել, իսկ ճշմարիտն էլ վախեցավ խոստովանել:

- Քեզ եմ հարցնում, ա՛յ կնիկ, ո՞ւր ես գնում ես կես գիշերին քուլեքոլ ընկած,- պնդեց Շամիրը սպանողական ձայնով:

Պատասխան չկա:

- Միրողիդ մոտ ես գնում, էնպես չի՞, արի՛ ես քեզ կտանեմ նրա մոտ: Այս ասելով՝ Մարիամի ձեռքիցը բռնեց և քաշ տալով՝ տարավ անտառի խորքը: Մարիամն ամոթուց աղաղակ չբարձրացրեց, որ մարդ չհիմանա, բայց ընկավ Շամիրի ոտները և սկսեց աղի արտասունքով թաց անել:

- Դու ուրիշ բան մի՛ մտածիր, Շամիր ջան, ա՛ստված երկինք, ծով, ցամա՛ք, ես անմեղ եմ:

- Տեսնում եմ, տեսնում ա՛յ լիրբ, աներես, ես քո չեմ, դու որ անմեղ ես, էլ ո՞վ է մեղավոր: Կես գիշերին Արգունանի հետ ի՞նչ գործ ունեիր դու, ո՞ւր ես գնում հիմի, ո՞ւմ համար ես տանում էդ աղլուխը, ասա՛ :

- Աստված, երկինք, Շամիր ջան, ես անմեղ եմ, ի՛նչ որ լսել ես, հետո կիմանաս դրա պատճառը. հիմի ինձ հավատա աստրծուն հավատա, ես անմեղ եմ:

Մարիամը կարծում էր, թե իր երդումով մարդի մտքի մեջ մի երկմտություն կձգի, ժամանակ կվաստակի արդարանալու համար և մահից կազատվի, բայց անգութ Շամիրի հոգին սևացել էր, խիղճը քարացել, աչքերն արնով լցվել, ջանը դող ընկել, ականջները խլացել. նա Մարիամին այս բոսայեիս համարում էր իր որսերից մինը, որի քամակին օրերով ման է գալիս և տեսնելու պես՝ գետին տապալում հրացանի գնդակով: Մարիամը, որ նրա ոտերն ընկած, աղիղորմ արտասունք էր թափում, և ամեն սուրբի, ամեն խաչի և ավետարանի անունով երդվում, մեկ էլ լսեց հանկարծ – «հոգիդ տո՛ւր, դանջըղ...»: Մարիամն սկսեց երեսը երկինք ձգել, բայց դեռ խաչի նշանը ամբողջությամբ չէր դրոշմել կրծքին, հանկարծ կրծկըվեց Շամիրի ոտքի տակին: Եղեռնագործը մի քաջացիով անշունչացրեց այն անմեղ, այն միամիտ, այն սուրբ Մարիամին, որ իր կյանքի մեջ ամուսնական ուխտի դեմ մի ցնորք անգամ իր մտքից չէր անցկացրել:

Խե՛ղճ կանայք, արդյոք զգում ե՞ք դուք ձեր գերությունը, ձեր ստրկությունը: Իհարկե ո՛չ: Կարծում եք թե այդ է ձեր վիճակն ու ճակատագիրը, որ դուք պիտի գառը լինիք, իսկ ձեր մարդիկ՝ գայլ: Մարդիկն էլ կարծում են, որ իրավունք ունեն ձեր կյանքի վրա, մոռանալով՝ որ ինչպես կյանք տալ կարելի չէ, և ոչ առնել կարելի է:

Եղեռնագործը տեսավ, որ իր գոհի շնչառությունը այլևս չի լսվում, մի ժամի չափ մնաց քարացած: Հետո չարագործությունը ծածկելու համար, իր հայրենավանդ բարբարոսական հնարքը գործ դրավ: Արձակեց անմեղ նահատակի գոտին և սնուր շինելով զցեց շլինքը և կախեց մի ծառի ճղնից, որ այնպես կարծվի, թե ինքն իրան կախել է...

Ը

Շամիրն իր չարագործությունից հետո վերադարձավ դագեքը: Հարբած մարդու պես այս ու այն կողմն էր ընկնում, ճանապարհը կորցնում. կես գիշերին հազիվ կարողացավ տեղ հասնել: Հերիքնազը թեև պառկած էր, բայց անհամբեր սպասում էր Մարիամի վերադարձին և սաստիկ վարանման մեջ էր նրա ուշանալու համար:

- Ա՛խչի, ո՞ւր է քույրդ,- հարցրեց Շամիրը Հերիքնազին:

- Զգիտեմ, դուրսը կլինի, հիմի կգա:

Մի ժամի չափ անցավ սրա վրա, Մարիամը չերևաց:

- Ա՛խչի, ո՞ւր է քույրդ,- կրկնեց Շամիրը բարկությամբ:

- Ես ի՞նչ գիտեմ ո՞ւր է, - ասաց Հերիքնազը նույնպես բարկանալով, և իսկույն վեր կացավ տեղից՝ կարծես մի չարագուշակ ազդմունքից դրոպվելով:

Շամիրն սկսեց հարևաններին զարթեցնել, իմաց տալով՝ որ Մարիամը կորել է, ման են գալիս չեն գտնում:

Հարևանները զարթնեցին և ամենքն էլ սկսեցին այս ու այն կողմ ընկնել, կանչել բղավել, անունը տալով՝ բայց ոչ մի տեղից ձայն չլսվեց: Հերիքնազն այնքան ուժ չունեց, որ կանչեր, բայց ամենից լավ նա է իմանում, թե ո՞ր կողմը կլինի գնացած, և այնպես էլ գնաց, բայց սաստիկ մուրթը լինելով՝ ոչինչ չէր տեսնում:

Շատ փնտրեց, ոչինչ չգտավ, և սաստիկ հոգնելով, մեկ տեղ վայր ընկավ թուլացած, տխուր և տրտում: Չէր իմանում թե ինչպես մեկնե Մարիամի այս անակնկալ անհայտանալը: Այսպես հուսահատ դրության մեջ, հանկարծ մի ոտքի ձայն լսեց:

- Էդ ո՞վ ես, Մարիամ, դու ե՞ս, լալով կանչեց Հերիքնազը:

Արզումանն էր նույն տեղը պտտվողը: Մա լսելով Հերիքնազի ձայնը, իսկույն մոտեցավ և հարցրեց.

- Ա՛խչի, ի՞նչ ես շինում էստեղ:

- Ա՛խ, Արզուման, դու ե՞ս: Մեր Մարիամն կորել է, ման ենք գալիս, չենք գտնում, դու չե՞ս տեսել. նա կարծես քեզ մոտ պիտի գար, թեպետ ինձ ոչինչ չասեց:

- Ի՞նչ ես ասում, ո՞ւր է կորել. նա երեխա հո չի: Ես նորան էի մնում այստեղ, շատ սպասեցի, չերևաց. իմ քունս էլ տարավ, նոր զարթնեցի, ուզում էի գալ ձեզ մոտ: Չի կորչիլ, մի՛ վախիր: Դու ի՞նչպես ես, դո՛ւ. լավացել ե՞ս, թե չէ:

- Ե՞ս, ես լավ եմ... ա՛խ. կռնիցս բռնիր վեր կենամ, շատ եմ բեզարել: Ով գիտե՝ քեզ նման նրա քունն էլ է տարել, հիմի լուսը կբացվի, կերևա, չեմ կարում ձեն տամ, էլ ջան չկա:

- Հերիքնազ ջան, դու հիվանդ ես, ինձ խաբում ես, թե՛ լավ եմ:

- Ա՛խ, չէ՛, չէ՛ ես լավ եմ, կլավանամ, հավատա՛... նստենք էստեղ: Չեմ կարում ման գալ: Իմանում ե՞ս, խոսելու ձեն է գալիս. դիվ Մարիամին են ման գալիս: Գնա՛, գնա՛, քեզ չտեսնեն: Տուր ձեռքդ. ինձ համար դարդ չանես, Արզուման ջան: Այս ասելով Հերիքնազը համբուրեց Արզումանի ձեռքը:

Արզումանը այնպես շփոթվեց, որ չիմացավ ի՞նչ խոսի: Մնաց ապուշ կանգնած ինչպես փետացած, մինչև բավական մոտեցան խոսողները, երբ Հերիքնազի ստիպելովը հազիվ կարողացավ անջատվել նրանից և հեռանալ:

Երբ որ հարևաններն այս ու այն կողմ տարածվեցին, Շամիրն էլ գնաց իբր թե նույնպես փնտրելու: Մրա հետ գնաց և մեզ ծանոթ Խաչատուրը:

- Ախպե՛ր, շատ բան էինք լսել, բայց կնկա կորչիլ չէինք լսել, յարաբ ո՞ւր պիտի գնացած, - ասաց Խաչատուրը:

- Խաչատուր, մի կնիկ, որ մտքումը ծուռ բան դնի, ոտքը թեթևացնի, ուր ասես՝ կկորչի:

- Ինչի՞ ես եղպես ասում, Շամի՛ր. դու քու կնկանը չե՞ս հավատում: Նա որ ծուռ մտքանի կնիկ լիներ, քեզանից առաջ մենք կիմանայինք, եղպես բանը կնկա մարդն էնպես շուտ չի կարող իմանալ, ինչպես ուրիշները կիմանան:

- Ուրիշները մի՞ թե չեն խոսում իմ կնկա վրա: Էն օրը դու չլսեցի՞ր, որ ասում էին՝ կես գիշերին տեսել են Արզումանի կշտին... Ես էլի շատ բան եմ ինքս իմ աչքովս տեսել. ես հաստատ գիտեմ, որ նա վատ բանի է:

- Շամիր, էն օրը ես էլ լսեցի, ինչ որ ասեցին. ես էլի շատ բան լսեցի, բայց դու չմնացիր, որ ինքդ էլ լսես. սաստանեն սիրտդ կրակ գցեց, վեր կացար, որ գնաս հանգցնես: Դե հիմի ինձ լսիր, տես քեզ ի՞նչ եմ ասում: Ես վաղուց մտքումս դրել էի, որ քեզ հետ խոսեմ, բայց ոչ մի անգամ հանգումը չեկավ: Հիմի լավ պատահեցանք, պետք է իմաց տամ քեզ մի բան: Խային մարդու աչքը քոռ կլինի, Շամիր, դու շատ բան ես վարավորդ արել, բայց դիփ էլ ծուռ ես հասկացել: Հիմի ինձ ականջ դիր, տես սուտ եմ ասում թե ըդդորդ: Արզումանը քանի որ եղ փորձանքին չէր հանդիպել, մտքումը դրել էր, որ հա քեզ խնդրի, որ Հերիքնազին իրան տաս: Հերիքնազն ու Արզումանը սիրում են մեկ-մեկու, եղ սաղ աշխարհքին հայտնի է: Մի գիշեր քու քաղաք գնացած ժամանակդ՝ նա իմ կշտիցս գնաց ձեր տուն: Գնացել էր Մարիամից ու Հերիքնազից խոսք ատել, էքսի օրը պիտի օրինավոր նշան ուղարկեր քեզ մոտ. նշանն էլ հազիր էր. եղ փորձանքը որ պատահեց, ամեն բան խափանվեց: Հիմի Մարիամն ինչպես ասի քեզ, խոսք է տվել, առանց քեզ տուն է թողել: Նա ի՞նչ գիտեր թե բանն էսպես կգա: Դու քոռ հո չե՞ս, չե՞ս տեսնում, որ Հերիքնազը մարդի չի գնում: Ինչի՞ չի գնում, կարո՞ղ ես ասել: Նրա համար չի գնում, որ Արզումանից ձեռք չի ուզում վերցնել. ասում է՝ «ուր որ նա կլինի, ես էլ էնտեղ կլինեմ»: Հենց լավն էլ էն է, որ դու գուր տեղը վատամարդի չդառնաս, հենց քու ձեռքովը վերցնես տաս իրան, թող ուր ուզում է տանի, քան թե պիտի քեզանից թաքուն փախցնի: Արզումանը հիմի էստեղերանք, որ պտտվում է, Հերիքնազի համար է պտտվում, բայց դու էնպես ես կարծում, թե քու կնկա համար է: Դու քու կնկանը լավ չես ճանաչում, Շամիր, նրա պատիվը չես իմանում, նրա լավությունը չես տեսնում: Ո՞վ կա մեր գեղումը դրա պես հալալ ծծկեր, դրա պես ամոթով, արուռով, դրա պես սուրբ սրտի տեր, դրա պես անմեղ, անարատ:

Խաչատուրը չէր նկատում, որ իր խոսքերը մի մի նետի պես ցցվում էին Շամիրի սրտումը, որովհետև չգիտեր, որ բանը բանից անց է կացել: Շամիրի լեզուն կապվել էր՝ չէր կարողանում խոսել. մտքումն էր ասում միայն, թե՛ անիրավ էլ որ գիտեիր, ինչի՞ վաղ չէիր ասում ինձ: Նրա ոտները թուլացել էին, քիչ էր մնում վայր ընկնի: Մի կերպ Խաչատուրի հետևից քաշ գալով՝ առաջ գնացին և ի՞նչ տեսան հանկարծ... Երկու քույրը, մին կախված, մյուսը նրա ոտների տակ անշնչացած...

Երբ որ Արզուման հեռացավ, Հերիքնազը գորով վեր կացավ տեղիցը և սկսեց այս ու այն կողմ թափառել: Լուսն ու մութը սկսեցին իրարից բաժանվել թե չէ՝ Հերիքնազի աչքումը մի բան երևաց. մինչև նրա խելքն այս մասին մի հաշիվ կտար, ահն ու կսկիծը իրար խառնվելով՝ կայծակնահար արին նրան, Հերիքնազը տեղն ու տեղը վայր ընկավ. այլևս չկարողացավ զգվել իր միակ սիրելի քրոջ սուրբ մարմնին:

Ժ

Շամիրը, անխելք, անտաշ Շամիրը, երբ որ լուսով տեսավ իր գիշերային եղեռնագործության պատկերը, երբ որ բացվեց նրա մտքի խղճի աչքը, երբ տեսավ, որ կրկնապատկել է իր չարագործությունը – ինքը մեկին սպանել, բայց այստեղ երկուսն են ընկած,- մի սարսափելի, մի կատաղի գոռում գոչում բարձրացրեց, գլուխը ծառերին զարկեց, ամբողջ մարմնով գետնե-գետին զարկվեց այսահարվածի նման: Նրա աչքերում արտասունք չկար, գլխի մազերը գլջտում էր և կարծես ցավի զգացումը կորցրել

էր: Մարդիկ ժողովուրդին շուտով և ուզեցին նրան կապուտել, որ ինքնասպանություն չգործէ, բայց նա իրան բնուել ուզողների ձեռները կծոտեց, դուրս փախավ ինչպես մի վայրենի գազան և ընկավ ձորերը: Մարդիկ վազեցին հետևիցը, բայց հասնել չկարողացան: Նա մի ահագին քարածայռից անդունդ գլորվեց, ուր և գտավ իր դժոխքը: Նրան հենց այդտեղ էլ թաղեցին:

Հերիքնագի և Մարիամի համար «Երկու Հոգիս» անվանված կաղնի ծառի տակը փորեցին և երկոքին քույրերին մի գերեզմանում դրին իրենց շորերով: Ասողներ եղան, թե հարկավոր է գյուղից քահանա կանչել, բայց ծերերը թույլ չտին, ասելով – անհաղորդ էլածներին, խեղդվածներին, իրանց իրանց սպանածներին տերտերով չեն թաղիլ: Սրա համար ոչ մի աղոթք չասվեց նրանց վրա. ոչ մի հոգեհանգիստ չկատարվեց նրանց համար:

Այս անսովոր և սարսափելի դեպքի լուրը տարածվեց ամենայն տեղ, բայց ո՞ւմ սիրտն այնքան կկսկծար, որքան Արզումանինը: Արզումանը եկավ աշկարա, օր ցերեկով, չոքեց նորաթաղ գերեզմանի վրա և իր ուզածի չափ արտասվեց: Բայց այդ արտասունքը չթեթևացրեց նրա սրտի կսկիծը: Նա զգում էր, որ իր պատճառով են զոհվել այս անմեզ գառնուկները. և այդ զգացումը նրան մղում էր, որ ետ չմնա իր սիրելիներից, շուտով հասնի Հերիքնագի հետևից և հոգով միանա նրա հետ: Եվ այսպես էլ արավ: Ինքն իրեն սպանող երիտասարդը, որի մասին պատմեցինք առաջին գլխում, այս Արզումանն էր: Նա եկավ Շամշուղա գյուղի քահանային խնդրեց որ երթա այն անմեղ զոհերի գերեզմանի վրա թաղման կարգ կատարե. և իրեն էլ հաղորդե: Քահանան հանձնառու չեղավ, ասելով որ նրանք իր ժողովուրդը չեն. իրեն էլ չհաղորդեց, պատվիրելով, որ գնա իր քահանայիցը հաղորդվի, բայց երբ հրացանի ձայնի վրա գյուղացիք հավաքվեցին և Արզումանին մերձ ի մահ գտան, քահանան էլ իսկույն եկավ և հաղորդեց: Գյուղացիք լավ էին ճանաչում Արզումանին, ամենքն էլ ցավելով հարցնում էին, թե ի՞նչն ստիպեց քեզ այդպես հուսահատվել:

- Ո՞հ, թողեք ինձ հանգիստ, աստված սիրեք, իմ ցավ ինձ բավական է: Աշխարհիս մարդիկ շատ անգուրթ են. միայն մեռնելուց հետո են ավստսում մարդու: Ասաց Արզումանը և անմահ հոգին ուղարկեց անմահին:

Շամշուղեցիք մի սայլի վրա դրին Արզումանի մարմինը և տարան իր պապական գերեզմանատունը: